

FILOSOOFILINE SARI
NOORSOOLE

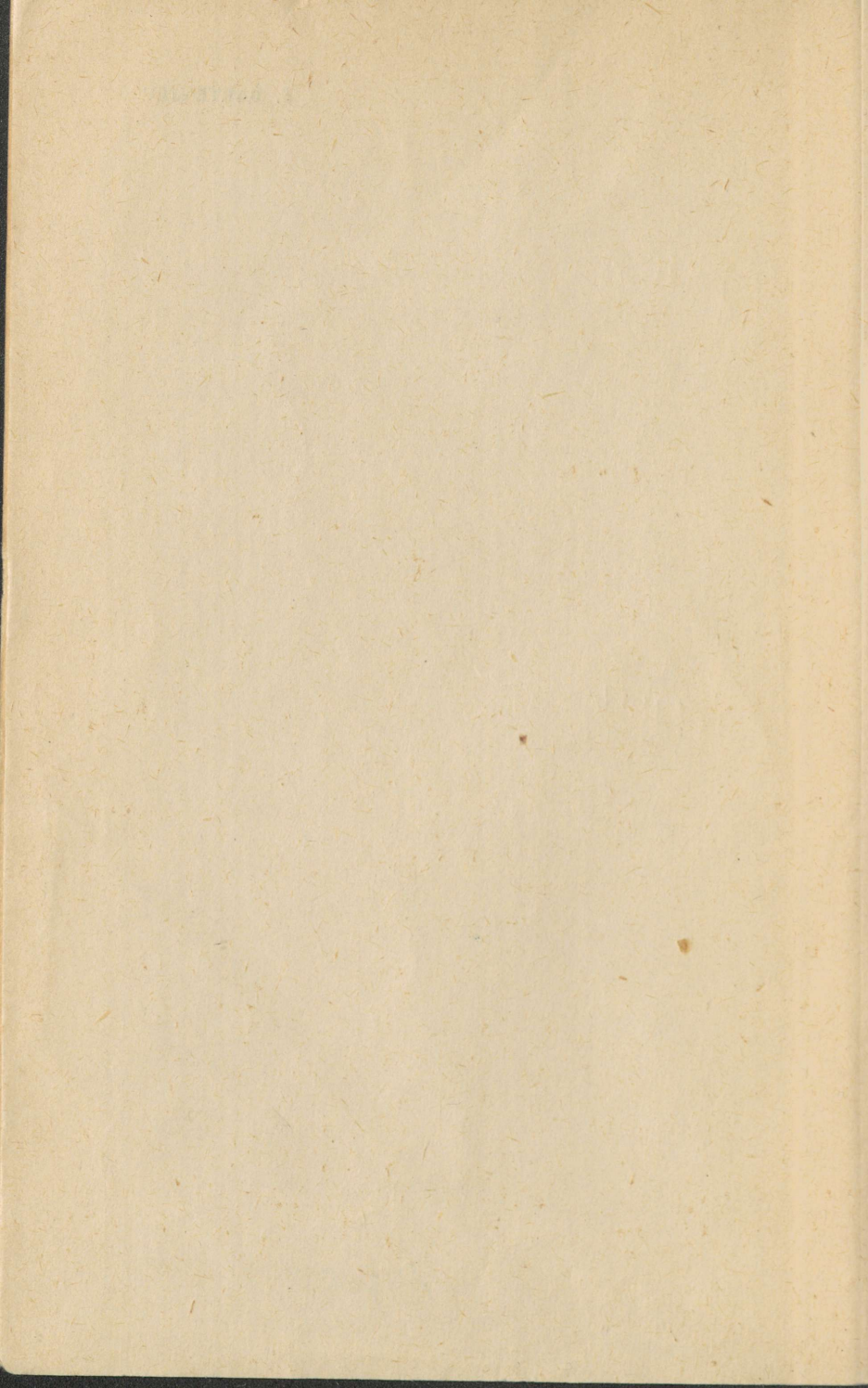

E. Bartenjev

INIMKONNA
EKSISTEERIMISE
SALADUS

77413

E. BARTENJEV

A-30836 III

E. BARTENJEV

INIMKONNA
EKSISTEERIMISE
SALADUS

21111

«EESTI RAAMAT» TALLINN 1970

1 MA

B 16

Originaali tiitel:

Э. Бартев

ТАИНА БЫТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО. Политиздат, М., 1969.

Tõlkinud E. Marandi

Inimkonna aastatuhandete pikkuse ajaloo kestel on rohked illusioonid ja eksiarvamused tekitanud tarvidust mõtiskleda inimese kohast maailmas, ta eksisteerimise tingimustest ja mõttest. Kas ümbritsev maailm — loodus ja ühiskond — allub inimesele või sõltub inimene neist? Milline on ühiskonna ja inimese tegelik vahekord? Ainult marksism-leninism, mis lähtub materialistlikust ajalookäsitusest, andis teaduslikult põhjendatud vastuse neile küsimustele. Inimkonna eksisteerimise probleemile kui tähtsale ajaloolise materialismi probleemile ongi pühendatud filosoofiakandidaat E. Bartenjevi brošüür.

77413

MILLEKS SALADUS JA MIS ON SIIN SALAPÄRAST?

(Sissejuhatuse asemel)

«... Inimliku olemasolu saladus ei ole mitte selles, et ainult elada, vaid selles, milleks elada. Ilma endale kindlalt ette kujutamata, milleks ta elab, inimene ei nõustu elama ja pigemini hävitab enda, kui jääb maa peale. . .» Need sõnad kuuluvad F. M. Dostojevski romaani «Vennad Karamazovid» ühele tegelasele. Lugeja taipab kergesti, et ka käesoleva raamatu pealkiri on inspireeritud sellest tsitaadist.

Küsimus inimese eksisteerimise mõttest erutas, häiris ja lausa piinas mitte ainult Dostojevskit ja ta kangelasi, vaid ka paljusid sugupõlvi, sealhulgas ka meie kaasaegseid.

Juba inimkonna ajaloo koidikul mõtisklesid inimesed oma eksistentsi, elutingimuste ja olemasolu üle. Ainult loomad olelevad sellistena nagu loodus neid loob ja järgivad kuulekalt looduse käske. Nad ei mõtiskle mitte mingite saladuste üle ja ei sea endale mingeid eesmärke. Isegi loomade «püüdlused», kui niisugustest üldse võib rääkida, on täielikult tingitud nende bioloogilisest organisatsioonist. Inimese juures on see kõik hulga keerulisem. Loom, allu-

des instinktile, püüab säilitada ennast ja järglasi, inimene aga chverdab tihti teadlikult elu oma ideaalide nimel. Loom kannatab ja hukkub näljast, kui ta loodusest ei leia, mida ta vajab, aga inimene nälgib vahel ka siis, kui ümberringi kõik aidad on lõhkeniseni täis. Loomale piisab toidust ja urust või pesast, aga inimene vajab raamatuid ja filme, teadust ja kunsti ning veel tohutult palju asju, mida loodus talle ise anda ei suuda. Inimese vajadused kasvavad pidevalt.

Niisiis, inimese eksistents on niivõrd keeruline, et seda korraga ei haara ja ühe hingetõmbega sellest aru ei saa. Seepärast hakkavadki inimesed mõtisklema selle üle, miks ühed on rahul ja õnnelikud, teised aga vaevlevad viletsuses, millest tulevad raskused ja õnnetused, kas saab muuta inimese elutingimusi või jääb käesolev olukord igaveseks ajaks muutumatult püsima. Kui juba tärkasid need küsimused, siis tõid nad vältimatult kaasa uusi küsimusi — mis on siis inimene üldse? Kust algab kõik see, mis teeb inimesed inimesteks? Milles on inimeste eksisteerimise mõte? Kõik need küsimused on lahutamatult seotud, kuna alles siis, kui mõistetakse, mis on inimene, võib endale ja teistele selgitada, miks inimene elab ja milles on ta elu mõte.

Ajalugu tunneb tohutult palju katseid vastata neile küsimustele. Sama palju on ebaõnnestumisi, vastuolusid, raskusi. Seepärast me räägimegi saladusest. Loomulikult oleks üpris huvitav jälgida, kuidas ajaloo vältel on neid raskusi ületatud. Et aga me ei kirjuta ajalugu, siis piirdume ainult mõningate näidetega. Sedagi teeme ainult ühe eesmärgiga — näidata, kuivõrd teravalt need probleemid seisid inimeste ees, kes tahtsid ja võisid nende üle järele mõelda.

Kõik on lubatud?

Selle või teise epohhi aktuaalsete probleemide mõistmisel etendab tähtsat, vahel ka otsustavat osa kunstiline teadvus. Seepärast ei maksa imestada, et seoses meie probleemiga pöördusime Dostojevski loominguga, eriti aga ta romaani «Vennad Karamazovid» poole. Kunstnik, eriti aga nii suur kunstnik kui Dostojevski, tunnetab ja väljendab mõnikord teravamalt, täpsemalt, näitlikumalt seda või teist olukorda, kui seda suudab teha tavaline inimene, vahel isegi teadlane.

Dostojevskit ja ta kangelasi piinas küsimus: milles peitub inimeskonna eksisteerimise mõte? Näib, et siin pole midagi keerulist: saa-

vuta õnn, vabadus, oma vajaduste rahuldamine ning tegutse nende eesmärkide nimel aktiivselt. Kui sa aga edu ei saavuta, siis tegutseid halvasti ja oskamatult ning järelikult oled ise kõiges süüdi.

Ent põhjalikuma analüüsi puhul selgub, et asi pole nii lihtne. Oma eesmärkide poole püüdlev inimene ei tegutse õhutühjas ruumis. Teda ümbritseb piiritu loodus, mille muutumine ja arenemine allub seaduspärasustele, mis ei sõltu üksikinimese ja isegi mitte kõigi inimeste tahtest. Vähe sellest, elades ühiskonnas peab inimene paratamatult alluma neile nõudmistele, mida talle esitavad töötingimused, see sotsiaalne grupp, kuhu ta kuulub, ühiskondlikud organisatsioonid ja riik, s. t. jällegi «jõud», mis eksisteerivad väljaspool inimest ja temast sõltumatult. Kõigest sellest annab tunnistust teadus, mis avab põhjuse ja tagajärje paratamatu haakumise, ühe sündmuse teisega loomuliku asendamise seaduspärasused. Ka igal sündmusel inimese elus on oma põhjus. Kuna aga põhjus on olemas, siis tuleb raudse paratamatusega ka tagajärg. Inimene osutub ainult lüliks selles seaduspäraselt hargnevas sündmuste ahelas ja inimese hea või kuri tahe ei muuda ning ei suudagi midagi maailmas muuta.

See küsimus esitati väga teravalt Dostojevski juba mainitud romaanis «Vennad Karamazovid». «. . . Tean ainult seda, et kannatus on, et süüdlasi pole, et kõik tuleb üksteisest otse ja lihtsalt, et kõik voolab ja tasandub. . .» arutleb selle romaani üks kõige rohkem mõtlev kangelane Ivan Karamazov.

Tõepoolest, kui eeldada, et maailmas toimub kõik loomulike seaduste kohaselt, siis on ka inimese teod, soovid ja püüdlused juba varem ja ühetähenduslikult kindlaks määratud vastuvaieldamatu loomuliku paratamatusega. Tuleb välja, et keegi pole süüdi ei kuritegudes ega ka kõige õilsamates tegudes. Nii see kui teine tuleneb paratamatult nende seaduste mõjust. Sel juhul pole inimene mitte midagi muud kui ettur nende seaduste käes, Dostojevski teise kangelase sõnade kohaselt «orelitihvt», ja pole tarvidust rääkida inimese elu mõttest ning isiklikest eesmärkidest. Vaevalt küll inimesed rahulduvad taolise rolliga ja näevad «orelitihvtiks» muutumises oma kõrgemat kutsumust. . .

Inimesel peavad ju olema mingid eesmärgid, kui ta tõepoolest erineb kivist, «orelitihvtist» ja isegi loomast! Kui aga sündmuste loomulikus seoses, s. t. inimeste reaalses elus neid eesmärke ei õnnestu avastada, siis võib-olla eksisteerivad sealpooldes eesmärgid. Võib-olla peituvad need hinge surematuses, jumala poolt antud hauataguses elus, mille nimel tasub ehitada oma maapealset elu, teha head, mitte aga kurja.

Dostojevski leidiski, või vähemalt püüdis leida, pääsemist jumalas. Ses suhtes pole ta sugugi originaalne. Juba ammu enne Dostojevskit läks sama teed suur mõtleja, kellega kirjanik, muuseas nime nimetamata, aktiivselt polemiseerib, — saksa filosoof Immanuel Kant.¹

Kahjuks pole faktid inimeste reaalsest elust kuigi hästi kooskõlas taoliste kujutlustega. Kurja pole maailmas sugugi mitte vähem kui head. Ja kuri — vähemalt selles maailmas, kuna «sealpoolse» üle on raske otsustada — jääb liigagi tihti karistamata.

Loomulikult kohtas Dostojevski kui tark ja aus inimene neid fakte ja tal ei jäänud märkamata loendamatud kannatused, viletsus ja vaesus. Ja see sünnib jumala tahtel loodud maailmas! Saab siis leppida niisuguse maailmaga? «Mitte et ma Jumalat ei aktsepteeri, mõista seda, vaid ma ei aktsepteeri tema loodud maailma, ega või nõustuda aktsepteerimisega,» räägib oma vennale Aljošale Ivan Karamazov. Neis sõnades väljendatud seisukoht näis talle ainuvõimalikuna, kuna see tulenes inimlikkusest. Ent niisuguse seisukoha paratamatuks tagajärjeks, ja seda mõistsid ka Dostojevski ning ta kangelane väga hästi, on jumalasalgamine.

Ilmne paradoks. Katse jumala abil pääsu leida inimese eksisteerimise mõttetusest viib. . . jumala eitamisele. Ent taoline eitamine, nii nagu seda teeb Dostojevski, viib veel kurvematele tagajärgedele. Kui jumalat pole, kelle ees siis vastutada? Kas ilmetu loomuliku vajaduse või põhjuse-tagajärje seost väljendava teaduse ees? Ei taha, ning pole kohustatud! Dostojevski kangelaste taolised arutlused näivad täiesti järjekindlatena, samuti kui kirjaniku järelduski: kuna inimene mitte kellegi ja mitte millegi ees ja mitte millegi eest ei vastuta (jumalat ju pole!), siis on talle kõik lubatud. Kõik! Sealhulgas ka kuritegu. Nii Ivan Karamazov räägibki: «. . . Kuritegu peab olema mitte ainult lubatud, vaid isegi tunnustatud kõige tarvilikumaks ja kõige targemaks väljapääsuks iga jumalasalgaja seisukorrast!»

«Kõik on lubatud?» Paljudes Dostojevski teostes kontrollitakse seda teesil praktiliselt. Erinevad kangelased tõlgendavad seda erinevalt. Lõpptulemus aga on ühine — keegi neist ei saavutanud ei tõelist vabadust ega ka õnne, kangelase osaks sai ainult surm või hullumeelsus. On ammu kokku loetud, et ainuüksi Dostojevski neljas romaanis on legemist terve surnukuuriga, ligi kahekümne lai-baga. Nagu üks suure kirjaniku loomingu uurija õiglaselt märkis,

¹ Saksa filosoofi ja vene kirjaniku vaadete vahekorra kohta võib lugeda J. E. Golosovkeri raamatut «Dostojevski ja Kant» (M., 1963). Tolle raamatuga tutvumine on seda kasulikum, et seal on küllalt populaarselt esitatud Kanti vaated inimese kohast maailmas.

on kõigi nende enesetapjate ja fapetute mõrvariiks tees «kõik on lubatud», mis surnute näol tapab iseenda, oma idee. Jah, inimesel ei sobi elu rajada kooskõlas teesiga «kõik on lubatud», ületada seaduse piiri ja ainult sel moel kinnitada oma eksistentsi ja vabadust.

Mis sest rääkida, olukord on keeruline. Ei olemasoleva maailma korra loomuliku paratamatuse tunnistamine, ei usk jumalasse ega ka jumala salgamine ei aita lahendada inimkonna eksisteerimise saladust. Mis salapärase olend siis inimene on, et ta elu tekitab nii palju vastuolusid ja mõistatusi? Kas saladuse võti ei peitu mitte inimeses endas, talle looduse poolt antud omadustes? Just sellest küljest lähenetaksegi praegu küsimusele elu mõttest.

Suure inkvisiitori «harmoonia»

Inimkonna ajaloos on paljud filosoofid mõtisklenud selle üle, kas inimene on oma loomult kuri või hea. Dostojevski püüdis ka selles probleemis selgusele jõuda.

Avame kirjaniku päeviku 1877. aastast. Siin hinnatakse vägagi pessimistlikult inimese loomust: «kuri peitub inimkonnas. . .» ja «. . . mitte mingisuguses ühiskonnakorras ei saa vältida kurja». Midagi analoogilist räägib ka sama Ivan Karamazov: «. . . räägitakse vahel inimese «eljalikust julmusest», aga see on väga ülekohtune ja solvav loomadele. Loom ei või iial olla nii julm kui inimene, nii artistlikult, nii kunstipäraselt julm.»

Niisiis, võib-olla, et inimene on tõepoolest kurja juur ja seepärast ongi ta tõesti igaveseks määratud askeldama tragöödiate ja kuritegude maailmas? . . .

Ent samal aastal kirjutas Dostojevski samas päevikus: «. . . inimesed võivad olla kaunid ja õnnelikud ning säilitada võime maapealseks (mitte aga taevaseks! — E. B.) eluks. Ma ei taha ja ei suuda uskuda, et kuri on inimese normaalne seisund.» Nagu vastusena sellele kõlavad, tõsi küll, mitte just väga veendunult ja põhjendatult, ühe romaani «Vennad Karamazovid» tegelase sõnad: «Inimkond leiab iseendas jõudu elada voorusele, isegi kui ta ei usu hinge surematusse! Armastuses vabaduse, võrdsuse, vendluse vastu leiab. . .»

Kuidas küll kirjanik tahtis seda uskuda! Ent ta ei suutnud mitte kuidagi julma ja kalki tegelikkust kooskõlla viia unistuste ja lootustega paremast elust. Igal juhul mitte optimism ei dikteerinud seda maailmapilti, mille Dostojevski maalís Ivan Fjodorovitš Kara-

mazovi poolt jutustatud legendis suurest inkvisiitorist. Kuigi selles legendis on juttu keskaegsest Hispaaniast, ei eruta Dostojevskit mitte ammumöödunud päevad.

Mäletate seda sünet ja fantastilist lugu? Inkvisitsiooni piiramatu võimu all ägav Hispaania. . . Keegi ei suuda vastu seista püha inkvisitsiooni ja ta juhi tahtele. Ketserite põletamisega ärahirnutatud inimesed kaotasid võime vastuhakkamiseks, kõikjal valitseb absoluutse kuulekuse vaim.

Ja suure autodafee päeval toimuski see, mida kõik usklikud juba niipalju sajandeid lootsid: jumal tuli maa peale. . .

Kuid ta polnud enam maailma isand. Üheksakümneaastase vanakese, suure inkvisiitori tahtele kuulekad valvurid viivad jumala vanglasse, usklike parv aga vaikib kuulekalt.

Seal jutustab suur inkvisiitor, milline on inimese elu. Sõnades allub see jumalale, tegelikult aga on täiesti võimalik ka ilma jumalata. Jah, maailm ei vaja jumalat, jumal on maailmas liigne, kuna inimesele kõrgeima hüvena näiv vabadus pole vajalik, vaid on isegi kahjulik. Kas tasub siis rääkida põhjendamatutest katsetest siduda vabadus jumala tahtega (samuti kui püüd hea poole hinge surematusse uskumisega)? Meile on nüüd tähtis muu, suure inkvisiitori niioelda positiivne programm.

Niisiis, ilma jumalata ja ilma vabaduseta võib maapealset elu kõige paremini korraldada. Vabadus on valitute pärisosa, valituid aga on maailmas liiga vähe. Inimesel pole pakilisemat vajadust, kui anda kellelegi üle vabaduse jumalik and, millega sünnib inimeseks hüütud õnnetu olemus, koos vabadusega aga anda kelle-

legi üle ka *südametunnistus* ja hea ning kurja probleemi lahendamine.

Ainult nii saab teoks inimese ideaalne eksistents: «On tuhandeid miljoneid õnnelikke lapsi ja sada tuhat kannatajat, kes võtsid enda kanda hea ja kurja tundmise needuse.» Aga jumal? Teda võib vajaduse korral ainult palves mainida. . .

Sel moel taandub inimese elu mõte ilma jumalata, kuid jumala nimel, vabadusest *vabatahtlikule* lahtiütlemisele, s. t. selle maailma vägevate vabatahtlikuks orjaks olemisele.

Peab Dostojevskile au andma — «maailma harmoonia» à la suur inkvisiitor ei rahuldanud teda. Ent taolist «harmooniat» ei saa ka niisama lihtsalt kõrvale heita, kuna see pole mitte vanadusest tot-raks jäänud inkvisiitori jampslik väljamõeldis, inimest alandav laim. See on reaalne ja katastroofiliselt ohtlik perspektiiv, mis ähvardab eraomandusel rajanevat ühiskonda, kus inimeste ükskõiksus kõige vastu, peale oma isikliku heaolu ja isiklike mõnude tunnistatakse «normaalseks», veel enamgi, inimese loomulikuks seisundiks.² Dostojevski nägi selgesti seda rõõmutut perspektiivi.

Kui asuda Dostojevski kangelaste seisukohale, on faktiliselt kasutu isegi elu mõtte, inimese eesmärkide ja ettemääratuse üle järelemõtlemine. . . Tõepoolest, tekib väljapääsmatu olukord — inimene kohatab tema mõistuse jaoks põhimõtteliselt tabamatut saladust. Milleks veel eesmärgid, kui inimesed pole üldse mitte vabad, kuigi nad vabaduse poole püüdleavad, kui nad isegi vabadusest loobudes ei saa vastutasuks ei õnne ega ka lihtsat rahuldust! Kas seda saladust üldse saab lahendada? Dostojevski igatahes selle ülesandega toime ei tulnud.

Inimene ebainimlikus maailmas

Kui antinoomiad³, mille üle mõtiskles Dostojevski, erutavad tänapäeval paljusid inimesi, siis on selles süüdi kapitalismi lepitamatud vastuolud, mida märkas juba suur kirjanik ja mis meie päevil on saavutanud ülima teravuse.

² Kuna me senini vaatame maailma kunstniku silmadega, siis on kasulik meenutada, et kaasaegses ilukirjanduses, eriti selles, mida on hakatud nimetama teaduslikuks fantastikaks, esitatakse see probleem väga teravalt. Piisab, kui viidata Stanislav Lemi romaanile «Tagasitulek tähtedelt», Ray Bradbury romaanile «451° Fahrenheiti» ja teistele teostele. Taolise kirjan-duse lai levik ja populaarsus päästab meid näidete toomisest.

³ Antinoomiad on lahendamatud vastuolud, mis tekivad kahe võrdselt põh-jendatud väite vahel.

Ameerika psühholoogile ja sotsioloogile E. Frommile kuulub aforism, mis tabavalt iseloomustab meid huvitavat situatsiooni: «XIX sajandi probleemiks oli: jumal on surnud, XX sajandil aga peitub probleem selles, et inimene on surnud.» Selle tabava aforismi mõte on niisugune: kapitalistlikus ühiskonnas on kõik nagu kohandatud selleks, et inimene kaotaks võime ja võimaluse *inimlikuks* tegutmiseks, s. t. seaks iseseisvalt, ise endale eesmäärke ja valiks ise nende saavutamise vahendeid. Ta on otseses mõttes määratud tegutsema masina, ainult et erilise, sotsiaalse masina osana. Ühiskonnas, kus valitseb kord, mis on igale üksikinimesele väljastpoolt peale surutud ja mis inimese täielikult endale allutab, kas inimene ise seda tahab või ei, osutuvad paljud inimlikud omadused, nagu võime iseseisvalt otsustada ja üldse iseseisvalt mõelda, lihtsalt liigseteks. Tuleb osata ainult üht — mehhaaniliselt-mõtlematult täita ettekirjutatud või kindlaksmääratud korrast tulenevaid funktsioone.

Kogu kapitalistliku ühiskonna kohmakas masinavärk, mille krooniks on riiklik-bürookraatlik aparaat, muudab inimese oma detailiks, mis funktsioneerib kogu süsteemi töö seaduste kohaselt. Kõik, mis inimene endast kujutab, on määratud süsteemi vajaduste ja tarviduste rahuldamiseks. Süsteem formeerib ise inimeses vajalikud omadused. Kõrvalt vaadates aga võib näida, et need omadused on inimesele looduse poolt kaasa antud.

Tõepoolest, kas inimene on loomult kuri või hea? Kodanlikud teadlased püüdsid sellele küsimusele eksperimendi kaudu vastust leida. Nõukogude ajakirjanik An. Davõdov on Harwardi Ülikooli (USA) professori S. Milgrami poolt teostatud omapärasest katset nii kirjeldanud.

«... Katsealune istus isoleeritud toas elektritoolil ja pidi ära õppima teatud sõnadegrupid, mida laborant dikteeris. Kui katsealune nende sõnade kordamisel eksis, karistas laborant teda elektri-

löögiga. Laborant asus kõrvalruumis juhtimispuldi juures. Puldil oli rida lüliteid. Igal lültil on näidatud pingesuurus viieteistkümnest kuni neljasaja viiekümne voldini. Lüliti 450 oli punaseks värvitud ja lisatud silt «Ohtlik! Tugev löök!» Laborant nägi katsealust televiisoriekraanil ja kuulis ta häält valjuhääldajast. Et

laborant kujutaks ette, kuidas ta katsealust karistab, lasti tal enne katse algust endal proovida elektrilööki, mille annab neljakümne viie voldine pinge.»

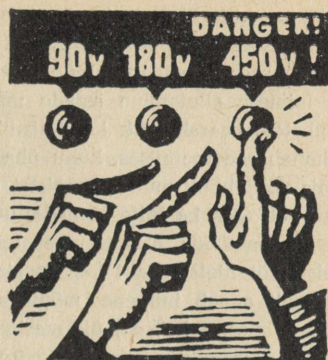
Aga tulemused? 63% eksperimentist osavõtjatest vajutas katse ajal punasele nupule. See aga, et elektritoolile pandi kutseline näitleja, kes meisterlikult kujutas vooluga piinatava kannatusi, ei muuda oluliselt mitte midagi. Ükski laborant ju seda ei teadnud!

Katse tulemustest nagu tuleneks sama järeldus, millele jõudsid ka mõned Dostojevski kangelased, — inimene on loomult julm. Selle järelduse tegigi lääne-saksa ajaleht «Frankfurter Rundschau»: «Meis istub saatan, enamik meist on käsu korral valmis mis tahes julmuks.»

Ent juimus pole inimese loomusele omane. See on ülalkirjeldatud kapitalistlikule sotsiaalsele süsteemile omase inimlike omaduste kujundamise mehhanismi tegevuse tagajärg. Olukorras, kus Ameerika Ühendriikides propageeritakse vägivaldlikult, reklaamitakse barbaarset sõda Vietnamis, ebainimlikult tapetakse neegreid, poliitikatelasi ja mitte milleski süüdi olevaid lihtsaid ameeriklasi, kus raadio, televisioon, kino ja ajakirjandus iga päev ja iga tund propageerivad tapmist ja vägivalda, ülistavad «tugevat inimest», kes üle laipade sammub oma eesmärkide poole, kus rüvetatakse kõike tõeliselt inimlikku, niisugustes tingimustes on julmus elunormiks. See norm on konstruktiivselt kohandatud USA riiklik-monopolistliku kapitalismi vajadustele, kapitalismi, mis produtseerib militarismi kui ta eesmärkidele kõige rohkem sobivat eksisteerimisviisi.

Veel üks asi. Professor Milgram oletas, et eksperimenti käigus selgunud hirmutavat kalduvust julmusele saab olulisel määral seletada vastutustunde puudumisega laborantidel, nad on võõra tahte lihtsad täideviijad. Selle seletusega võib nõustuda. Aga ka vastutustundetus pole inimese kaasasündinud omadus. Ka selle põhjuseks on inimese tahtetu-passiivne alistumine kapitalistliku maailma diktaatorile ja bürokraatliku koorekihi tahtele, monopolide soovidele.

Küllaldaseks näiteks selle kohta on fašismi sadistlik-inimesevihkajalik praktika. Tavalised keskpäraseid inimesed, keda olukord

tõmbas hitlerliku masinavärgi tegevuse orbiiti, muutusid sadistideks, elukutselisteks mõrvariteks, kelle jaoks kuritegu oli ainult «kodanikuhuse» ja dtsiipliinõuete täitmine.

Inimese allutamine asjade maailmale, üleinimlikele jõududele ja suhetele haarab kõik kapitalistliku maailma elusfäärid. Eriti selgesti ilmneb see tootmises, kuhu üha rohkem ja rohkem tungib tehnika, mis põhjalikult muudab mõistet «inimlik» ja asetab tihtilugu sellega kõrvuti (aga ka selle asemele) uue mõiste «masinlik».

Edison rääkis, et mis tahes leiutus kujuneb 99%-st transpiratsioonist (või higist) ja 1%-st inspiratsioonist (ehk innustusest). Kordkorralt annab inimene mõningad oma funktsioonid (üha suurema osa esimesest 99%-st) üle masinale. Kuidas see aga mõjub inimesele endale? Kergendab see inimese tööd, vabastab üle jõu käivatest koormustest, teeb elu sisukamaks ja vähem kurnavaks? Või jätab see inimese ilma mingist tähtsast elu küljest, tähendab ka vaesestab inimest?

Kõige huvitavam on see, et mõlemale küsimusele võib jaatavalt vastata. Jah, tehnika suurendab lõpmatult inimese võimu looduse üle, kergendab ta tööd, vabastab inimese loovad jõud, kuna kõik mitteloomingulised, inimtegevuse puhtal kujul mehhaanilised alad ja küljed võib panna masina «laiadele õlgadele». Ent teatud tingimustes muutub inimene masina orjaks, ta tegevus aga kaotab loova sisu. Siis tegutseb inimene päevast päeva kui automaat, masin. Tööpoolest, kapitalistlikus maailmas sarnaneb inimene Gulliveriga — siis kui ta võimsust suurendab tehnika progress, on ta hiiglane liliputide maal, aga kui ta sõnakuulelikult allub tehnika nõuetele ja vajadustele, on ta liliput hiiglaste maal.

Häda aga seisab selles, et kapitalistliku tootmise süsteemis muutub inimene liliputiks kaugelt sagedamini kui hiiglaseks. Inimese isiklikud eesmärgid pole mitte kuidagi seotud tootmisprotsessiga, kuna inimene mitte ainult ei hinda, vaid ka ei mõista oma kohta selles protsessis. Inimese töö on ainult esmaste materiaalsete vajaduste rahuldamise vahendiks, see aga on peaaegu ainus inimese eesmärk. Taolises töös realiseerib inimene ennast kui tööline, samuti kui ta söömises ja joomises ennast sööjana realiseerib.

Millele siis taandub elu mõte? Tarbimisele, ainult isikliku, kitsalt mõistetud hüve, kõhu ja mõnude eest hoolitsemisele. Elustandard asendab elu mõtte. Ega siis asjata ole viimasel ajal Läänes moodi läinud kaasaegse kodanliku ühiskonna «tarbimise tsivilisatsiooniks», «jõudeaja tsivilisatsiooniks» nimetamine.

Niisiis, kapitalistlikus maailmas valitsevad välised tingimused täielikult inimese üle, jätvavad ta ilma vabadusest, elu aga ilma iga-

sugusest mõttest. Kordub, ainult hulga selgemas ja teravamais vormis, situatsioon, mida kirjeldas Dostojevski. Kuid Dostojevski ju ei mõistnud seda kui midagi paratamatult antut, ta ei leppinud sellega, otsis väljapääsu. Kas siis meie päevil on tõesti kõik leppinud inimese jõuetuse ja abitusel, kas tõesti kõik rahulduvad «tarbimise ajastu» poolt pakutava «perspektiiviga»? Loomulikult mitte! Humanismi traditsioonid pole surnud ja ei sure kunagi. Tõsi küll, humanismi ja humanismi vahel on vahe. Vaevalt küll rahuldab nende inimeste seisukoht, kes piirduvad ainult kapitalistlikule ühiskonnale omaste hädade ja õuduste kirjeldamisega ja maailma ebatäiuslikkuse üle kurtmisega. Vahel esitavad nad ka fantastilisi projekte maailma parandamiseks. Ainsaks tingimuseks on olemasolevate kapitalistlike ühiskondlike suhete puutumatus.

Ka see on omamoodi protest, kuid liiga üldine, abstraktne, peasi aga: praktiliselt viljatu.

On ka teine väljapääs — kapitalismi kukutamine ja kommunistliku ühiskonna rajamine. On olemas ka ühiskondlik jõud, mis suudab maailma ümber kujundada ja mis vabastab inimkonna igasugusest rõhumisest, loob tingimused, kus iga inimene saab võimaluse vabaks ja loovaks tööks vabalt valitud, mitte aga pealesunnitud eesmärkide nimel. See jõud on töölisklass. Iga aastaga kasvab töölisklassi võitlus ja võitlusega on seotud reaalne alternatiiv sellele abstraktsele ja jõuetule humanismile, mis on nii iseloomulik paljude inimeste meelelaadile Läänes. Ainult proletaarne humanismi seisukohalt, mis rajaneb töötavate hulkade tõeliste eesmärkide ja võitlusvahendite selgel mõistmisel võitluses kõigi ja igasuguste rõhutega vastu, võib mõista, mis on inimene ja milline koht kuulub talle maailmas. Seepärast õnnestus just Marxil, kes kogu oma teoreetilise ja praktilise tegevuse sidus töölisklassi võitlusega, lahendada inimkonna eksisteerimise saladus.

MILLISEL TEEL VÕIB SALADUST LAHENDADA

Järelikult seisab katse lahendada inimkonna eksisteerimise saladust vastuse leidmises küsimusele *mis on inimene*. Vana filosoofilise traditsiooni kohaselt formuleeritakse küsimus nii: milline on inimese olemus? Ilmselt jääb üle väga vähe — leida see olemus.

Mil moel võib seda teaduslikku ülesannet lahendada? Nähtavasti on vaja uurida kõiki sellesse küsimusse puutuvaid fakte ja neid seletada.

Faktiliseks materjaliks, millest lähtub inimese olemuse uurija, on reaalsed inimesed reaalses elu- ja tegutsemistingimustes. Ent selle materjali uurimise raskus peitub selles, et üksikud inimkonna esindajad evivad tõepoolest ammendamatu omaduste, erinevuste, iseloomujoonte mitmekesisust, rääkimata vilumustest, harjumustest, uskumustest jne.

Tuntud nõukogude psühholoog A. N. Leontjev kirjutas oma 1965. aastal ilmunud raamatus «Psüühika arengu probleemid»:⁴ «Kui teise planeedi mõistusega asukas külastaks Maad ja kirjeldaks erinevatesse ühiskondlikesse klassidesse ja kihtidesse kuuluvate ning erine-

⁴ Lugejatele võib soovitada seda raamatut kui tõsist uurimust, milles on juttu paljudest marksistlik-leninliku inimesekäsitusega seotud probleemidest.

vates maakera piirkondades ja erinevates riikides elunevate inimeste füüsilisi, vaimseid ja esteetilisi võimeid, kõlbelisi omadusi ja käitumise iseärasusi, siis vaevalt küll võiks arvata, et selles kirjelduses on juttu ühe ja sama liigi esindajatest.»

Inimmõtte ajaloos on korduvalt proovitud selles mitmekesisuses selgusele jõuda, leida seda, mis ühendab kõiki inimesi. Seejuures lähtusid inimkonna eksisteerimise saladuse uurijad erinevatest loogilistest printsiipidest.

Pehme kõrvanibu, must luik ja kitkutud kana

Näib, et mis tahes nähtuse, protsessi või sündmuse olemuse leidmine polegi nii keeruline. Piisab, kui omavahel võrrelda meid huvitavaid nähtusi ja välja selgitada neile kõigile omased tunnused, mis puuduvad teistel nähtustel.

Filosoofia keeles nimetatakse niisugust protseduuri abstraherimiseks. Me abstraherume (kaldume mõtteliselt kõrvale) kõigist uuritava nähtuse tunnustest peale ühe, mis on neile kõigile ühine. Sel teel saadud üldine (mida võib nimetada *abstraktselt üldiseks*), on see, mis on omane ainult antud nähtusele ja nähtavasti see ongi otsitav olemus.

Taalisel mingi objekti olemuse otsimise viisil on soliidne ajalugu. Sellega on tegelnud paljud väljapaistvad filosoofid. Kui asuda nende seisukohale, siis piisab, kui võrrelda inimesi üksteisega (niisugune protseduur on loomulikult ühe uurija jaoks väga keeruline, kui aga arvestada ajaloo kogemusi, on ka see täiesti teostatav), leida nende kõikide jaoks ühine, ja asi korras, inimese olemus on meil käes.

Kuid ei maksa kiirustada. Lähemal uurimisel selgub, et nii lihtne operatsioon ei vii sihile. Sest pole ju kõik ühine, s. t. kõigile antud klassi kuuluvatele esemetele ühine samaaegselt ka *oluline*. Üldtuntud näide: kõigist elusolenditest on ainult inimesel, seejuures absoluutselt kõigil inimestel, pehme kõrvanibu. See on tunnus, mis on ühine kõigile inimestele ja ainult inimestele. Kas saab aga kahtlust olla, et pehme kõrvanibu pole mitte kuidagi inimese olemus?! Taoilised faktid tähendavad ei rohkem ega vähem kui ülalkirjeldatud olemuse mõiste kraahi, järelikult ka selle tee, mille kaudu me olemust otsida püüdsime, kraahi.

Tõepoolest — pole ju olemuse otsimise tee, millest juttu oli, põhjendamatu mitte ainult sellepärast, et abstraktselt ühine ja asjade olemus ei kattu. Asi on veel selles, et taolist teed minnes võib teha laialt levinud vea. Filosoofia ja loogika ajaloos on korduvalt analüüsitud küllalt eredat näidet selle kohta.

Pika aja jooksul imetlesid inimesed luiki. See imekaunis lind oli legendide, muinasjuttude ja poeetiliste kirjelduste aine. Igaüks, kes teda kohtas, pööras tähelepanu lumivalgele kaunitarile. Kujunes välja isegi vastav määratlus — «valge luik». Vaatlustest nagu järeldus, et kõik luiged on valged. See järeldus oleks olnud täiesti õiglane, kui seda oleks täiendatud teatava kitsendusega, nimelt, et kõik luiged, keda me *senini* oleme kohanud, on valged. Inimestele ei tulnud taoline kitsendus kuidagi pähe, enne kui Austraalias avastati mustad luiged.

Nagu näete, pole katsel otsida mõningaid antud esemete klassile ühiseid tunnuseid, garanteeritud edu. Kui sel teel saadud «üldised» luikede tunnused osutusid mitteüldisteks, siis võib see nii olla ka mis tahes teisel juhul. Tähendab, et ka abstrahmeerimise teel saadud inimese tunnused võivad osutada mitte ainult ebaolulisteks, vaid ka mitteüldisteks.

Üle kahe ja poole tuhande aasta tagasi püüdis kreeka filosoof Platon anda inimese olemuse definitsiooni. Ta mõttekäiku me juba teame, see on abstraktselt üldise väljaeraldamine. Sel teel õnnestus tal fikseerida niisugune tunnus, mis on omane ainult inimesele. Vastavalt Platoni definitsioonile on inimene kahejalgne, sulgedeta loom. Platoni poolt väljaeraldatud abstraktselt üldised inimese tunnused (samuti nagu juba mainitud «pehme kõrvanibu») aitavad siiski inimest eristada kõigist teistest elusolenditest (loomulikult kui eeldada, et need tunnused on omased igale inimesele ja ainult inimesele). Ent kaks tuhat aastat pärast Platonit formuleeris tuntud prantsuse füüsik ja matemaatik Pascal äärmiselt lihtsa ja veenva vastuväite Platoni definitsioonile: inimene jääb ka ilma jalgadeta inimeseks,

paljakskitkutud kukk aga ei muutu ilalgi inimeseks. Taolisi vastuväiteid on kerge leida inimese mis tahes tunnustes, mille järgi ta sarnaneb kõigi teiste inimestega. Seepärast nimetatakse neid tunnuseid abstraktselt üleüldisteks, et nad ei väljenda inimese olemust ja järelikult võib nad kõrvale heita, ilma et olemus sellest kannataks. Ent siis on täiesti mõeldavad ka taolised olulised inimese tunnused,

mis üldse polegi igale üksikindiviidile omased. Nii osutub põhjendamatuks kogu olemuse otsimise printsiip abstraktselt üldise väljeraldamise kaudu.

Oleks ekslik olemuse samastamist esemete klassi abstraktselt üldiste omadustega vaadelda kui ainult selle või teise filosoofi teoreetilist eksimust, loogikaviga, millest ta oma arutlustes juhindus. Teoreetiliste arutluste loogika on tihedalt seotud filosoofi poliitiliste seisukohtade ja klassihuvidega, sellega, kuidas ta mõistab oma ühiskondlikke ülesandeid ja funktsioone. See sõltuvus eksisteerib ka siis, kui teoreetiku klassipositsioon mõjutab teda, ilma et ta ise seda tunnetaks.

Objekti olemuse taandamine kujutlusele ta abstraktselt üldistest omadustest leidis kõige täielikuma väljenduse XVII—XVIII sajandi materialistide vaadetes. Esmalt kujunes see seisukoht välja loodusteaduses. Tolle aja loodusteadused kogusid tormiliselt ulatuslikku ja mitmekesist materjali, mis kahtlematult oli tähtsaks ja vajalikuks etapiks teaduse arengus. Esiolgu võis ainsaks materjali analüüsimise viisiks olla selle klassifitseerimine ja süstematiseerimine, s. t. kõikide arvukate uurimisobjektide jagamine rangelt piiritletud gruppidesse, mille aluseks olid mingid kõigile neile objektidele ühised tunnused. Nende tunnuste otsimine oligi loodusteaduslike uurimuste tähtsaim ülesanne. Loodusteadusest ülevõetud ja järgnevalt inglise filosoofi John Locke'i poolt teoreetiliselt põhjendatud taoliste otsingute võtted levisid hiljem uurimismeetodina kõigis teadustes, said peaaegu valitsevaks teadusliku uurimise printsiibiks. On iseloomulik, et selle printsiibi üldiseks muutumist saab küllalt järjekindlalt seletada ainult kodanuse klassipositsiooni arvestades. See positsioon aga rajaneb kindlal veendumusel, et kapitalistlikud ühiskondlikud suhted vastavad kõige suuremal määral inimese loomusele ja peavad seepärast saama tunnustatud igavesteks ja muutumatuteks. Siit järeldub, et ainult see teaduslik teooria, mis nii või teisiti õigustab kapitalismi, s. t. sisuliselt piirdub olemasolevate nähtuste kirjeldamise ja klassifitseerimisega, omab eksisteerimisõigust. Loomulikult on Locke'i poolt väljatöötatud loogika niisuguse teaduse jaoks kõige sobivaks uurimisvõtteks. See loogika lähtub eeldusest, et kõik uurimisobjektid eksisteerivad igavesti, muutumatul kujul, sellel kujul, mida vaatleja tajub, teisi kujusid aga ei saa olla. Jääbki üle ainult võrrelda neid objekte üksteisega, leida see, mis on neile kõikidele ühine.

Taalise meetodika säilitavad täiel määral need filosoofid, kes ainult fikseerivad olemasoleva asjade seisuga, ka siis, kui nad uurivad inimese olemust. Uuri kõiki inimesi, leia neile kõikidele ühine ja

konstrueeri neist tunnustest «olemus». Isegi kui sel teel konstrueeritud «olemus» satub vastuollu inimeste tõeliste omadustega, siis seda haivem viimastele.

Nii arutlevate filosoofide hulka kuulus ka üks väljapaistvamaid mineviku materialiste Ludwig Feuerbach, kes tõestas, et milline on asjade eksistents (olemine), selline on ka nende olemus. Nii ta kirjutas: «Eksistents pole üldmõiste, mida võib esemest eraldada. Eksistents on antud ühtsuses sellega, mis eksisteerib. . . Eksistents on olemuse kinnitamine. Mis moodustab minu olemuse, see ongi minu eksistents. Kala eksisteerib vees, kuid sellest eksisteerimisest ei saa lahutada kala olemust.» Täpselt samuti, vaadeldes inimese eksisteerimist, leiame me kergesti ta olemuse. Eksisteerimises, s. t. *inimeste igapäevastes välistes elutingimustes* peitubki iga inimese olemus. Kuid inimeste eksisteerimine on väga mitmekesine. See ühiskond, mille piiridest Feuerbach ei suutnudki väljuda, kapitalism, ei kindlusta *kõigile* inimestele ühesuguseid eksisteerimistingimusi. Vastupidi, olemasolevad ühiskondlikud suhted määravad paljud töötajad viletsusele, mis mõnikord viib otsesele füüsilisele väljasuremisele. Miks siis erineb erinevatesse ühiskondlikesse klassidesse kuuluvate inimeste eksistents nii järsult? Miks inimesed üksteisest mitmesuguste «tunnuste» järgi nii *oluliselt* erinevad? Vaevalt küll võib Feuerbachi vastust neile küsimustele rahuldavaks pidada. Ta märkis, et «ainult inimese elus saab eksistentsi olemusest lahutada, kuid sedagi ainult ebanormaalsel, õnnetusjuhtudel. . .» Nende juhtudega tuleb leppida, kuna Feuerbachi meetodil saadud inimese olemusest ei saa neid kõrvalekaldumisi mitte kuidagi kaotada. Selleks on vaja luua uus inimese olemuse mõiste, kus oleksid fikseeritud need inimese tunnused, mis on inimesele omased siis, kui ta ebanormaalsesse elutingimustesse satub. Sel juhul aga on taolisi «olemusi» niisama palju, kui on kõrvalekaldumisi «normaalsest» inimlikust eksistentsist. Tõeseks peetakse seda, mis filosoofile sel või teisel põhjusel on rohkem meelepärane. Kõik ülejäänud aga on ebaloomulik, ebanormaalne juhtum. Selle kohta märkisid K. Marx ja F. Engels: «Järelikult, kui miljonid proletaarlased pole hoopiski mitte rahul oma elutingimustega, kui nende «eksistents» isegi kaugeltki ei vasta nende «olemusele», siis. . . on see vältimatu õnnetus, mida rahulikult taluda tuleb.»⁵

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»). Политиздат, 1966, стр. 57.

«Üksikule Indiviidile omane abstraktne mõiste» ja inimese olemus

Niisiis, silmanähtavalt õigena näiv inimese olemuse seletamise võte on ilmselt alusetu. Ammu enne Marxi mõistsid seda alusetust eesrindliku filosoofilise mõtte esindajad. Nii kirjutas juba saksa idealistlik filosoof Hegel, et meie kujutlused «inimesest», «sinisest» jne. ei võimalda mitte alati nende «esemete» tõelist mõistmist. See on võimalik ainult siis, «kui me nende suhtes näitame, et nad sisaldavad endas erinevaid külgi ühtsuses». (Autori kursiiv — E. B.) Hegel ise ei suutnud seda täiesti õiget loogilist seisukohta järjekindlalt ellu viia. Selle põhjuseks oli jällegi kodanluse teoreetiku klassipiiratus. Kujukalt ilmnes see näiteks selles, et Hegel ei suutnud oma dialektilist seisukohta rakendada ühiskonna sotsiaalsete jõudude analüüsil, ta ei pidanud proletariaati iseseisvaks ajalooliseks jõuks, kohtles seda kui lihtsat pööblit. Tõsi küll, olulisel määral pole see mitte niivõrd Hegeli süü kui häda. Hegeli ajal, eriti aga Saksamaal kujunes proletariaat kui klass alles välja ja tegi alles esimesi samme ajalooareenil.

Printsiipiaalselt erineval seisukohal olid Marx ja Engels. Nad kasutasid loovalt ja arendasid edasi Hegeli dialektikat, nad vaatlesid kõiki sotsiaalseid grupe ühtsuses ja koostöös ning osutasid erilist tähelepanu proletariaadile. Just sellepärast nad mitte ainult ei lahendanud inimkonna eksisteerimise saladuse, vaid löid järjekindlalt, rangelt teaduslikult ka terve dialektilise loogika süsteemi kui endisest täiesti erineva teaduslike probleemide, sealhulgas ka meid huvitava inimese olemuse uurimise võtte.

Marxi sõnade kohaselt pole inimese olemus mingi «üksikule indiviidile omane abstraktne mõiste». Põhimõtteliselt pole seda olemust võimalik leida igale inimesele omastest tunnustest abstraheerumise teel, kuna niisugused tunnused just ongi «abstraktsed mõisted», s. t. nad on inimese kõigist muudest tunnustest lahti kistud, isoleeritud.

Kuidas siis läheneda sellele (kui kord kasutada Hegeli terminit) inimelu erinevate külgede *ühtsusele*, mis moodustabki inimese olemuse?

Alustada aga tuli inimesest ja ta reaalsetest elutingimustest. Engels kirjutas: «Et Feuerbachi abstraktselt inimeselt reaalsete elavate inimeste juurde jõuda, oleks tulnud neid vaadelda ajaloos tegutsevatena.»⁶

Omal ajal juhtis Feuerbach tähelepanu asjaolule, et kõige lihtsamad tõed on just need, millele inimesed kõige hiljem jõuavad. Nii

⁶ K. Marx ja F. Engels. Valitud teosed kahes köites, II kd., Tallinn 1960, lk. 317.

on see ka käesoleval juhul: et leida inimese probleemi lähteprintsiipe, on vaja loobuda harjunud mõistetest ja kujutlustest, katkestada sidemed traditsiooniliste lähenemisviisidega, kuna need ei viinud küsimuse lahendamiseni. Niisugune oli ka Marxi ja Engelsi tee inimkonna eksisteerimise saladuse lahendamisele.

Engels kirjutas, et inimene «vajab suhtlemist välismaailmaga, vahendeid oma tarvete rahuldamiseks: toitu, teisest soost indiviidi, raamatuid, mõtetevahetust, vaidlust, tegevust, tarbimis- ja töötlemisesemeid».⁷ Inimeste tõeline ühtsus kui inimühiskonna liikmete ühtsus seisabki mitmesugustes vastastikustes seostes ja koostöös, kus luuakse kogu inimelu rikkus, kogu «inimese maailm», mis moodustabki ta olemuse. Marx märkis, et «oma reaalsuses on inimese olemus ühiskondlike suhete kogusumma».⁸

Esiialgu võib *ühiskondlike suhete kogusumma* näida millegi taoliseana, mis asub väljaspool inimest, eksisteerib temaga kõrvuti. Siis aga kerkib loomulikult küsimus, kuidas võib selle või teise objekti olemuseks olla see, mis eksisteerib objektist lahus? Selles peitubki inimkonna eksisteerimise saladuse võti, et ühiskonda ei saa vaadelda lahus inimestest, ta *ongi* teatud suhetes olevate inimeste kogus. Väljaspool neid inimesi pole mingit ühiskonda, nagu pole ka inimesi väljaspool nende ühiskondlikke suhteid. Mitte kumbagi ei saa üksikult mõista, kuna üksikult võttes on nad ainult abstraktsioonid, mitte aga reaalne tegelikkus. Ühiskonnast väljarebitud inimene lakkab olemast inimene selle sõna kõige otsemas ja täpsemas mõttes.

Niisiis selleks et mõista, mis on inimene, on vähe, üldsegi ei piisa sellest, kui võrrelda inimesi omavahel ja leida see, mis on neile kõikidele ühine. Tuleb igakülgset, kõigis seostes ja vastastikusel mõjus uurida ühiskondlike suhete kogusummat, tuleb uurida seadusi, mille kohaselt areneb nii kogu ühiskonna kui ka ta üksiku liikme elu. Õnnestunult formuleeris selle järelduse nõukogude filosoof E. Iljenkov. Ta ütles, et Marx ja Engels käsitlesid inimese olemust «mitte igale indiviidile ühiste omaduste reana, vaid ühiskondliku elu ja selle arenguseaduste koguprotsessina. Inimese konkreetse loomuse probleemi püstitasid ja lahendasid nad kui inimestevaheliste ja inimese—loodusvaheliste ühiskondlike suhete süsteemi arengu küsimuse.»⁹

⁷ K. Marx ja F. Engels. Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 315.

⁸ Sealsamas, lk. 333.

⁹ Need, kes soovivad selle probleemiga põhjalikumalt tutvuda, võivad lugeda E. V. Iljenkovi raamatut «Abstraktse ja konkreetse dialektika Marxi «Kapitalis»» («Nauka», 1960). Peab aga silmas pidades, et raamat on keeruline ja nõuab seepärast lugejalt teatud ettevalmistust.

Marxi kontseptsioonist tuleneb rida tähtsaid järeldusi. Eelkõige ei ole inimest üldse, inimest väljaspool aega ja ruumi. Pole ju see ühiskondlike suhete kogusumma, mis moodustab inimese olemuse, igavene, ta muutub koos ühiskonna arenemisega. Tähendab, et ka inimene muutub sõltuvalt ajastust, ühiskondlikust formatsioonist, kus ta eksisteerib, sõltuvalt sellesse või teise klassi või sotsiaalsesse gruppi kuulumisest. Seepärast saab kuigivõrd selget, konkreetset inimese mõistet anda ainult siis, kui uuritakse ta reaalseid sidemeid, suhteid teiste inimestega: klassivendade ja klassivaenlastega, teiste rahvaste ja rahvustega, ühiskonnas poliitiliselt ja ideoloogiliselt valitsevate sotsiaalsete jõudude esindajatega jne., kui analüüsitakse inimeste tegeliku elu reaalseid vastuolusid. Järelikult saab inimese olemust avada ainult inimtegevuse põhjuste, viiside ja eesmärkide, inimeste elu ühiskondlike tingimuste nende ajaloolises arengus uurimise kaudu.

Süsteem «inimene — ühiskondlikud suhted»

Juba XVII—XVIII sajandi materialistid oletasid taolist inimese uurimisviisi võimalikkust. Ammu enne Marxi kaitsesid paljud filosoofid teesi, et inimene on «olude» produkt. See väide peegeldas reaalselt eksisteerivat inimese elu sõltuvust neist tingimustest, milles ta elab, sotsiaalsest päritolust ja haridusest, varandusest ja perekonnaseisust, sõdadest ja revolutsioonidest, ühiskonnas valitsevatest ideedest ja kunsti arengutasemest jne., jne. Tees, et inimene on olude produkt, on kahtlematult materialistlik, kuna inimese elu tunnistatakse sõltuvaks objektiivsetest tingimustest. See tees avab reaalsed perspektiivid inimese olemuse uurimiseks, kuna ta suunab filosoofide tähelepanu neile tingimustele. Tõsi küll, esialgu olid ainult perspektiivid. . . Ent küsimuse taolise püstitamise seotud vastuolud ilmnasid kõige vahetumalt ja väga teravas vormis.

Kui inimese elu määravad välised tingimused, siis tekib paratamatult küsimus: kust nad õigupoolest ilmusid? Jättes teadlikult kõrvale ebateaduslikud vastused sellele küsimusele (näiteks «olud» loob jumal), mineviku materialistid eeldasid, et «olud» luuakse oma eesmärkide poole pürgiva inimese tegevuse tulemusena. Ja tõepoolest, tegutsedes vastavalt oma eesmärkidele, loovad inimesed teaduse ja kunsti, riigikorra ja moraali reeglid, perekonna ja kooli. . . Tähendab ka need «olud», millest sõltuvad inimese elu ja tegevus. Niisiis, inimese suhtes väline maailm, «keskkond», kus ta elab, kõik see, mida vana materialistid nimetasid «oludeks», luuakse inimese tegevuse tulemusena, tähendab, et see sõltub inimese tegevusest. Samal ajal sõltub ka inimene ise paljus, kui mitte kõiges, tema

poolt loodud «oludest», need just kujundavadki inimest. Tekib suletud ring. On raske mõista, kes siis lõppude lõpuks keda kujundab. Inimene «keskkonda» või «keskkond» inimest? Kas inimene on ajalooliste sündmuste põhjus või tagajärg?

Kõigele sellele lisandub veel üks küsimus — kui inimene alati tegutseb kooskõlas oma huvide ja eesmärkidega, allutab neile oma tegevuse, nende nimel kujundab maailma, loodust ja ühiskonda ümber, kuidas siis seletada nii sageli esinevat mittevastavust inimese kavatsuste ja eesmärkide ning tegevuse resultaatide vahel? Millega seletada, et nende või teiste tegude tagajärjed (ajaloos aga juhtub seda üsna sageli) osutuvad teistsugusteks kui loodeti? Pealegi ei saa niisuguseid tagajärgi isegi ette näha. Veenvaid näiteid selle kohta tõi omal ajal Engels. «Inimesed, kes Mesopotaamias, Kreekas, Väike-Aasias ja mujal metsi hävitasid, et kultuurmaad võita, ei näinud uneski ette, et nad panid sellega aluse nende maade praegusele kõrbeseisukorrale, sest koos metsadega võtsid nad neilt maadelt ära niiskuse kogunemise ja säilitamise paigad. . . Need, kes levitasid Euroopas kartulit, ei teadnud, et nad ühes jahuste mugulatega skrofuloosi levitavad.»¹⁰

Veel raskem on inimtegevuse ühiskondlikke tagajärgi ette näha. «Me mainisime kartulit ja selle tagajärjel esinevat skrofuloosi levikut. Kuid mis on skrofuloos nende tagajärgedega võrreldes, mida töörahva kartulitoidule viimine tervete maade rahvamasside elutase suhtes kaasa tõi, ja 1847. aastal kartulihäiguse tagajärjel Iiri-maad tabanud näljahädaga võrreldes, mis ühe miljoni kartulist elava või peaaegu ainult kartulist elava iirlase hauda viis ja kaks miljonit üle mere paiskas?»¹¹

Toodud faktid räägivad sellest, et «oludel» on seesmine arengu-loogika, mida inimene mitte alati ei suuda või ei oska mõjutada ja mis ise määrab kogu inimese tegevuse. Mis siis on inimene, on ta produkt või looja, kas inimene loob «olud» või «olud» inimese?

Vanade materialistide arutluste süsteemis kerkisid taolised vastu-olud paraamatult üles, kuna nad peitusid juba arutluste lähtepunktis. «Olud» kui midagi inimtegevusest väljaspool seisvat vastandati siin täielikult inimestele ja nende tegevusele. Nii loodigi kogu vana filosoofia jaoks lahendamatu inimtegevuse ja selle tegevuse tingimuste vahekorra probleem, «keskkonna» ehk «olude» teooria.¹²

¹⁰ K. M a r x ja F. E n g e l s. Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 70-71.

¹¹ Sealsamas, lk. 71.

¹² Lugeja, kes soovib selle teooriaga põhjalikumalt tutvuda, võib lugeda G. V. Plehhanovi tuntud raamatut «Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest».

Ka käesoleval juhul kuulub Marxile ülalkirjeldatud vastuolude ületamise au. «... *Nagu* ühiskond toodab *inimest kui inimest*, nii toodab ka inimene ühiskonda.»¹³ kirjutas teadusliku filosoofia rajaja. Võib näida, et taoline seisukoht taastab vana vastuolu: inimene loob «olud», «olud» aga inimese.

Tõepoolest, inimene loob ise oma maailma, ja ajalugu, erinevalt loodusest, on Marxi sõnade kohaselt «meie poolt tehtud». Asi on ega selles, et loojat ja loominguprodukti mõistetakse marksismis teisiti, kui mis tahes muus filosoofilises süsteemis. Ajaloolise loomingu aluseks pole mitte üksiku inimese teadvus või teadvus üldse, ka mitte puhas objektitu «aktiivsus», mis on samaväärne sama puhta omavoliga, nagu see idealistide filosoofias esines; selle loomingu aluseks ei ole ka teistest inimestest lahutatud indiviidid, kel on sündimisest peale kõik inimesele vajalikud omadused, nagu seda arvasid materialistid enne Marxi. Tõeliste ajalooliste tegelastena, nagu näitas Marx, esinevad «ainult indiviidid, kuid indiviidid nende vastastikustes suhetes, mida nad nii reprodutseerivad kui ka taasloovad».¹⁴

Niisiis ajaloo loomine, looming üldse, esineb siin *ühiskondliku* inimese, kes tegutseb mitte üksikult, vaid koos teiste inimestega, tegevusena. Järelkult eeldab tegevus inimestevaheliste *ühiskondlike suhete* pidevat säilitamist ja arengut. Käitumise, inimestevahelise suhtlemise normid eksisteerivad ju kui midagi niisugust, mis asub inimesest väljaspool. Tegelikult aga on neid loonud inimesed, kogu ajalugu, mis eelneb mis tahes konkreetse indiviidi elule. Inimene omandab need normid mitte passiivse äraõppimise või pähetuupimisega, vaid ühiskonna tegevusesse lülitumisega. Kõigepealt toimub see perekonnas, lastesõimes ja koolis. Äsjasündinud last tuleb ju sõna otseses mõttes õpetada inimene olema, isegi niisuguste lihtsate funktsioonide täitmises, kui seda on söömine, magamine, lihtsaimate tarbeesemete kasutamine, käimine, veel enam aga rääkimine ja mõtlemine. Õpetamine kooskõlas juba olemasolevate normidega toimub hiljem tootmises, ühiskondlikus elus, võitluses ja tegevuses oma klassi, rahva, riigi jne. huvides. Iga inimese enda tegevus nagu looks inimesele uuesti (*taaslooks*) need normid. See aga tähendab, et ühiskondlikud suhted, ühiskond ise pole tegutsemise väline tingimus, vaid selle seesmine sisu. Teiste sõnadega, oma tegevusega ei loo inimene mitte abstraktseid ega mitte ka kindlaid «olusid», vaid oma reaalse maailma — teda ümbritsevate esemete ja

¹³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стр. 589.

¹⁴ Vt. «Вопросы философии», 1967, № 7, стр. 124.

ühiskondlike suhete kogumi. Selle poolest erinebki marksism põhjalikult eelnenud kontseptsioonidest, et ta suutis konkreetset kirjeldada ja analüüsida kurikuulsaid «olusid». Oma maailma loov inimene on loomulikult oma tegevuses maailmast sõltuv. See aga pole enam lihtne «oludest» sõltumine, mida märkasid paljud mineviku materialistid, vaid looduse ja ühiskonna reaalne ümberkujundamine, mille käigus muutub ka inimene ise.

Niisuguse käsitusviisi puhul ei ole «olude» seesmine loogika enam vastuolus sellega, et nad sõltuvad inimese tegevusest. Alustab ju iga inim põlv elu teatud tingimustes, mille loojad on olnud eelnevad põlvkonnad, ja see uus põlvkond omakorda loob tingimused oma järglaste tegevuseks. Tingimuste muutumine allub seadustele, mis ei sõltu iga põlvkonna tahtest ja soovidest. Seepärast peavad inimesed paratamatult lülituma juba olemasolevatesse ühiskondlikesse suhetesse, muutma need suhted oma tegevuse tingimusteks ja sellega saama võimaluse uue loomiseks, oma võimete, oskuste, teadmiste jne. arendamiseks. Ainult selles protsessis täiustubki inimene, kujuneb välja ta olemus.

Niisiis inimene ja «olud» pole mitte kaks teineteist eitavat vastandit, vaid lahutamatu ühtsus, mis moodustab «inimliku tegelikku-
se», «inimese maailma», ta reaalse ühiskondliku olemuse. Seepärast pole «olude» mõju mitte midagi muud kui inimtegevus selle esemelisel kujul: ei tegutse mitte esemed või ühiskondlikud suhted, vaid inimesed nende endi või teiste poolt loodud esemete abil, nende endi või eelnevate põlvkondade tegevuse poolt loodud tingimustes. Marx kirjutab: «Inimeste eksistents on selle eelneva protsessi, mille orgaaniline elu läbis, resultaat. Alles selle protsessi teatud tasemel muutus inimene inimeseks. Kui aga inimene kord juba eksisteerib,

siis on ta kui püsiv inimeste ajaloo eeldus ühtlasi ka selle püsiv produkt ja resultaat. *Eelduseks* on inimene ainult kui iseenda produkt ja resultaat.»¹⁵

Niisiis esineb indiviid kogu ühiskondliku liikumise eeldusena ja samal ajal ka selle resultaadina. Niisugust nähtuste süsteemi, kus eeldus on ühtaegu ka resultaat, nimetas Marx *orgaaniliseks süsteemiks*. Tähendab meie uurimisaineks pole inimene ja ühiskond eraldi võetuna, vaid süsteem «inimene — ühiskondlikud suhted». Oleks tõsiselt vääri vaadelda ainult üht selle süsteemi suhet: kas inimese mõju «oludele» või «olude» mõju inimesele. Antud süsteem sellepärast ongi orgaaniline, et need suhted vastastikku teineteist eeldavad. Nagu Marx näitas, ilmneb niisugustes tingimustes, et süsteem on *isearenev*. Ta ei vaja oma arenguks mingeid välismõjusid. Ta sisaldab endas uue tekkimise allika ning kujundab ise oma eksisteerimise ja muutumise tingimused.

Inimkonna eksisteerimise saladuse lahendamine eeldab järelikult vähemalt selle süsteemi liikumise kõige olulisemate seaduspärasuste, inimese tõelise maailma, ta ühiskondlike suhete kogumi uurimist.

¹⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 26, ч. III, стр. 516.

INIMESE MAAILM

Marxi sõnade kohaselt ei ole inimene «mõni abstraktne, kuskit väljaspool maailma elutsev olevus. Inimene — see on *inimmaailm*, riik, ühiskond.»¹⁶ Need sõnad iseloomustavad kõige paremini marksistlikku lähenemisviisi inimese olemuse probleemile.

Inimese «mitteorgaaniline keha»

Niisiis riik, ühiskond pole väline «keskkond», kus hargneb inimese elutegevus. Nad moodustavad inimese elutegevuse sisu ja seepärast kuuluvad inimese *sisemaailma*.

Selgitamiseks kasutame analoogiat. Selleks et mõista, mida endast kujutab see või teine loom, piisab, kui uurida ta anatoomilisi ja füsioloogilisi iseärasusi. Kas saab leida midagi taolisele anatoomiale ja füsioloogiale vastavat, kui me inimest uurime? Selgub, et saab. Loomulikult pole juttu mitte inimese organismi, ta füüsilise keha uurimisest: see on spetsiaalsete loodusteaduste ülesanne. Inimese maailma analüüs eeldab erilise «keha», Marxi väljenduse kohaselt inimese «mitteorgaanilise keha» «anatomia» ja «füsiologia» uurimist. Mis «keha» see on?

¹⁶ K. Marx ja F. Engels. Religioonist. Tallinn 1963, lk. 31.

Peale leiva ja eluaseme vajab iga inimene palju loodusrikkusi ning sajandite jooksul loodud kultuuriväärtusi, millela tänapäeval oleks inimese elu lihtsalt mõeldamatu. Need on raud, vask, puuvill, elekter, nafta, uraan, ühiskondlikud organisatsioonid ja institutsioonid, teadus ja kunst, kõlbelised printsiibid ja riigi seadused. Nii sugenebki tohutu «kultuurikeha», millel on erilised organid, omamoodi närvisüsteem, vastuvõtukeskused, mälu. See «keha», mis sisaldab erakordselt rikkalikult asju, produkte, organisatsioone, suhteid, moodustabki inimese maailma. Ja nimelt seda on vaja uurida, et mõista, mis on inimene, millised on inimeste eesmärgid ja soovid, nende huvid ja tarvidused, nende käsutuses olevad vahendid ja võimalused. . . Mis on inimene peale kõike seda?

Kujutleme (see nõuab kogu meie fantaasia pingutamist), et maa peal pole enam ühtki sellist harjumuspärast eset, mida me iga päev ja iga sekund nii või teisiti kasutame. On kerge taibata, et inimene lihtsalt ei hakka elama «halvemini», vaid üldse ei saa eksisteerida, ja kui saabki, siis enam mitte nagu inimene. Väljaspool pidevat suhtlemist inimeste poolt loodud esemetega ja nendesamade inimestega ei ole *homo sapiens* (mõistusega inimese) liiki kuuluv olend ei inimene ega ka mõistusega olevus.

Sel moel on meil ka ühiskonnateaduses tegemist inimese kehaga. See aga on eriline «keha», mida loodus inimesele ei ole andnud, veel enamgi — ta areneb looduseadustest erinevate seaduste järgi ja seepärast nimetas Marx teda väga tabavalt «*mitteorgaaniliseks kehaks*». Selle «füsioloogias» ja «anatoomias» peitub inimese olemus. Seepärast oligi see mõneviiki filosoofidele nii kättesaamatu, et inimese «mitteorgaanilise keha» «anatoomia» ja «füsioloogia», s. t. inimese ühiskondliku elu ja tegevuse seaduspärasused jäid nende jaoks suletud raamatuks. Ainult marksismile oli määratud selle raamatu avamine.

Millised on inimese «mitteorgaanilise keha» funktsioneerimise seadused?

Sellele küsimusele vastamisel lähtus Marx eeldustest, millele enamik ta eelkäijaist üldse tähelepanu ei pööranud. Eksisteerivad inimesed, teatud elutingimused (osalt olemasolevad, osalt uuesti loodavad), samuti ka inimeste teatud vajadused rõivaste, joogi ja toiduainete osas jne. Selleks et omandada välismaailma esemeid ja nii oma vajadusi rahuldada, hakkavad inimesed *aktiivselt tegutsema*, vajalikke elatusvahendeid tootma. Selles tegevuses, eelkõige tootmis-tegevuses loovad nad kogu ümbritseva maailma, inimese «mitteorgaanilise keha», loovad oma ajalugu. Marx kirjutas, et inimesed

loovad ühiskondliku olemuse, mis on iga indiviidi olemus, ta isiklik tegevus.

Selles protsessis, s. t. inimesele vajalike materiaalsete ja vaimsete hüvede tootmise protsessis moodustub kogu inimeste elutegevuse ilmingute mitmekesisus, kujuneb välja ja areneb inimese olemus. Nagu Marx ja Engels korduvalt rõhutasid, «tuleb seda tootmisviisi vaadelda mitte ainult sellest küljest, et ta on indiviidide füüsilise eksisteerimise taastootmine. Veel suuremal määral on see antud indiviidide kindel tegevusviis, nende elutegevuse kindel liik, nende kindel *eluviis*.»¹⁷

Muuseas, ümbritseva maailma sõltuvus inimese tegevusest leidis kajastamist ka keeles. Sõna «reaalsus» («tegelikkus»), millel filosoofias on spetsiaaltermini tähendus, mis tähistab inimest ümbritsevat reaalselt maailma, s. t. inimese «mitteorgaanilist keha»,¹⁸ on etimoloogiliselt seotud sõnaga «tegevus».

Niisiis tegevus, eelkõige tootev, tööne tegevus moodustab inimese «mitteorgaanilise keha» eksisteerimise viisi. «Inimlik *reaalsus*» on inimese *tegevuse* resultaat ja vorm. Tähendab, et selle «keha» «anatoomia» ja «füsioloogia» uurimise lähtepunktiks peab olema *tegevuse seaduste*, samuti ka *maailma*, mida see *tegevus loob*, *liikumise seaduste uurimine*.

Tööriistu valmistav loom

Kõik inimese eluavaldused kujutavad endast *tegevuse* erinevaid liike. Selles avaldub inimese kui aktiivse olendi «loomus», mis sfääris see aktiivsus ka ei ilmneks. Võib rääkida treiali, kunstniku, poliitikategelase ja pedagoogi tegevusest, vaimsest ja füüsilisest, juhtivast ja täidesaatvast tööst, spordist ja tehnilisest loomingust, kunstilisest isetegevusest ja aiandusest jne., jne. Selleks aga, et konkreetselt kujutleda inimese olemust, leida see ühine, mis seob kõik inimese elutegevuse liigid ühisesse süsteemi, tuleb leida niisuguse elutegevuse liik, mis oleks kõigi ülejäänute *aluseks* ja *allikaks*. Taoliseks tegevusliigiks on töö materiaalse tootmise sfääris, täpsemalt — *tööriistade valmistamine*. Marx oli täiesti nõus ameerika poliitikategelase ja teadlase B. Frankliniga, kes defineeris inimest kuiööriistu valmistavat looma.

Niisugune küsimuse asetuse viis võib tekitada hämmeldust: tähen-

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»), стр. 23.

¹⁸ Marx kasutas küllalt sageli kõrvuti terminiga «mitteorgaaniline keha» terminit «inimlik reaalsus».

dab, et inimene, kes ise tööriistu ei valmista, ei kuulugi inimsoo liikmete hulka? Tõsi küll, inimajaloo koidikul valmistasid kõik inimesed tööriistu. Ent tänapäeval? Sel moel ei saa isegi talupoega inimeseks lugeda, kuna ta ise tööriistu ei valmista! Mida siis rääkida veel kunstnikust või poeedist?

Niisugune hämmeldus aga põhineb asja tuuma mittemõistmisel, mis peitub selles, et tööriistade valmistamine ei ole lihtsalt üks inimtegevuse liike. Tööriistade valmistamine on arvukate (praktiliselt loendamatu) inimtegevuse liikide põhialus. Engels ütles, et «töö algab tööriistade valmistamisega».¹⁹ See on ajalooliselt esimene tegevuse vorm, kus inimesed muutusid inimesteks, arendasid oma puhtal kujul inimlikke omadusi. Sellest seemnest kasvas välja kõik inimlik inimeses. Järelikult eeldab inimtegevuse vormide analüüs nende täielikus ühtsuses selle uurimist, kuidas *ajalooliselt*, tööriistade valmistamise käigus kujunes välja ja muutus kogu inimtegevuse süsteem, sealhulgas ka niisugused tegevuse liigid, mis on kaugel tootmisvahendite valmistamisest (näiteks kunstilooming). Kuna meil pole võimalik seda probleemi küllalt põhjalikult valgustada, peatume ainult mõningatel kõige tähtsamatel taolise ajaloolise arengu seadustel.

Millist konkreetset osa etendab inimese ja inimühiskonna ajaloos töö? Milline on töö tõeline sisu? Vastuse neile küsimustele andsid Marx ja Engels. Oma kuulsas töös «Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks» näitas Engels, et ainult töö abil suudab inimene rahuldada oma esmaseid eluvajadusi. Ent tarbimisesemete valmistamine ei ammenda töötegevuse sisu.

Engelsi sõnade kohaselt «töö on igasuguse inimelu esimene põhitingimus, ja sealjuures niisugusel määral, et me teatavas mõttes peame ütleva, et ta on loonud inimese enese.»²⁰ Alles pärast seda, kui inimene õppis aktiivselt looduse ainet ümber kujundama, mitte aga enam ainult sellega kohanema, loodust endale allutama, kohandama seda oma tarvidustele ja eesmärkidele, s. t. kui inimene õppis töötama, tootma, suutis ta oma eksisteerimise koidikul ellu jääda. Seoses sellega kerkib tähtis küsimus inimese ja looduse vahekorras.

Fakt, et inimene kujuneb ja eksisteerib ainult ühiskonnas, ei välista ta tihedat sidet loodusega, kuna inimesed «kuuluvad loodusesse ja elavad selle keskel liha, vere ja ajuga».²¹ Loomulikult on inimene looduse produkt ja osa, ta sündis loodusest ja on palju sellele võl-

¹⁹ K. Marx ja F. Engels. Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 67.

²⁰ Sealsamas, lk. 63.

²¹ Sealsamas, lk. 71.

gu. Veel enam, ta ise pole muud kui «looduse jõud» (K. Marx). Kuid ta on *spetsiifiline* looduse produkt ja *eriline* jõud, mis ei sarnane teiste loodusjõududega. Inimese niisugune spetsiifilisus on eelkõige ja kõige rohkem töö resultaat. Just töövõime eraldab inimest kõige enam loomast kui looduse «puhtast» produktist.

Selle väite kinnituseks viitame teaduse poolt rangelt tõestatud faktile: ükski inimesele omane tunnus (mitte ainult kõnevõime, mõtlemisvõime jne., vaid isegi püsti kõndimine) ei ilmne inimesel kohe pärast sündimist, need pole looduse poolt kaasa antud. Vastupidi, kõik need tunnused kujunevad välja ainult siis, kui inimene ühiskondlikku ellu, eriti aga tootmisesse lülitub.²²

Ent tänu tööle inimene mitte ainult ei erine loodusest, vaid ka teostab oma suhtumist loodusesse. Karl Marx kirjutas: «Töö on kõigepealt inimese ja looduse vaheline protsess, milles inimene oma enese tegevuse kaudu vahendab, reguleerib ja kontrollib ainevahetust enese ja looduse vahel.»²³

Inimene kui loodusjõud paneb liikuma samasuguse juba mitte puhtal kujul loodusliku jõu, mis ainult võimaldabki tõeliselt looduslike jõudude kogu potentsiaalse rikkuse täiel määral avaldamist. Seda sõna otseses mõttes loovat funktsiooni täidabki tööprotsess.

Mõistuse kavalus

Juba esimesel kohtumisel tööga võib eraldada vähemalt kolm lihtsaimat töö külge. Töö on alati suunatud mingile esemele, looduslikule objektile. Seepärast eeldab ta alati tööobjekti olemasolu. «Kõik asjad,» näidatakse «Kapitalis», «mis töö ainult lahti kisub nende vahetust seosest maaga, on looduses olemasolevad tööobjektid. Näiteks kala, mis püütakse, s.o. lahutatakse tema elu elementidest, veest: puu, mis raiutakse maha ürgmetsas; maak, mida muratakse maagisoonest.»²⁴

Objektiks, millele on suunatud inimese tegevus, võib olla ka «eelnenud tööga läbifiltreeritud» ese, näiteks juba kaevandatud maak või laudadeks lõigatud puud. Ka taoliste esemetele avaldab inimene mingit mõju, ta muudab neid nii või teisiti vastavalt oma eesmärkidele ja tarvidustele ning sel moel realiseerib viimased. Järelikult eeldab inimese koostöö loodusega ka *otstarbekohast tegevust* või *tööd ennast*.

²² Selle kohta võib lugeda samas sarjas ilmunud M. Sidorovi brošüüri «Kuidas tekkis inim mõtlemine», Tallinn 1967.

²³ K. M a r x. Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 159.

²⁴ Sealsamas, lk. 160.

Kuidas siis, mil viisil, milliste vahenditega teostatakse seda otstarbekohast tegevust? Töös pingutavad inimesed oma füüsilisi ja vaimseid jõude, oma tahet, lasevad käiku oma võimed ja oskused, ning kõik selle nad nagu «hoiustavad» esemesse, millele tegevus suunatud on, varustavad eseme oma inimlike karakteristikatega. Inimene «paneab liikuma oma kehale kuuluvad loodusjõud, käed ja jalad, pea ja sõrmed».²⁵ Inimese loomulikud organid ongi ajalooliselt esimesed töövahendid. Kuid ainult esimesed, ebapiisavalt täiuslikud, peasi aga — nad pole spetsiifiliselt inimlikud. Oma tarvidusi võib inimene rahuldada ainult looduse abil. Kust siis peale looduse peaks inimene hankima täiuslikumaid vahendeid oma eesmärkide saavutamiseks. Ent kaugeltki mitte kõiki inimesele vajalikke esemeid ei leidu looduses valmis kujul. Loodus ise ei saa isegi lihtsaimat kirvest valmistada, rääkimata aatomireaktorist või küberneetilisest masinast. Sellest hoolimata on inimese mis tahes töövahend samal ajal ka looduse produkt, kuna looduse varaaidast võib võtta ainult seda, mis seal juba olemas on.

Kuidas siis õnnestub loodust suunata kõigi ta võimaluste avamiseks? Vastuse sellele küsimusele (kuigi ebajärjekindla) andis juba Hegel (just neiu Hegeli ideid hindas V. I. Lenin kui «ajaloolise materialismi algeid»)²⁶ «Asi on selles,» kirjutas Hegel, «et looduse esemed on võimsad ja avaldavad mitmesugust vastupanu (inimese tarviduste rahuldamisele. — E. B.). Et neid alistada, paneb inimene nende vahele teised looduse esemed, pöörates seega looduse tema enese vastu, ja leiutab sel eesmärgil tööriistu.» Selles ilmneb mõistuse kavalus ja võimsus.

Kui aga ignoreeritakse looduse seadusi, siis ei saa teda endale allutada, s.t. ei saa realiseerida looduses peituvaid võimalusi. Ainult loodusseadustega kooskõlas olev tegevus võib olla edukas, see võimaldab inimesel oma eesmäärke saavutada. Puude põlemine aurumasina koldes toimub samade seaduste kohaselt kui metsatulekahju puhul. Vesi aurukatlas kuumeneb ja muutub auruks täpselt samuti kui põletava päikese käes, kolvi ja ülekandemehhanismi liikumine, mis paneb veduri rattad tööle, ei riku ühtki mehhaanikaseadust. Kuid kasutades kõiki neid asjade mehhaanilisi, füüsikalisi ja keemilisi omadusi, sunnib inimene nad tegutsema vastavalt oma eesmärgile ja saavutab resultaadi (saab liikumis- ja veovahendi), mida kõik need protsessid oma looduslikul kujul anda ei suutnud. Sundida looduse esemed vastavalt nende seadustele koos

²⁵ K. M a r x. Kapital, I kd., lk. 159.

²⁶ V. I. L e n i n. Teosed, 38. kd., lk. 303.

töötama ja samal ajal saavutada oma eesmärgid; alludes loodusele, valitseda selle üle — kas see siis pole kavalus?! Selle kavaluse produktiks ongi *tööriistad*, s.t. need või teised looduse esemed, mida kasutatakse *kooskõlas* nende *looduslike* omaduste ja iseärasustega teiste, töö objektina esinevate looduse esemete mõjutamiseks. «Töövahend on asi või asjade kompleks, mille tööline asetab enda ja tööobjekti vahele ja mida ta kasutab oma tegevuse ülekandmiseks seliele objektile.»²⁷

Uhest küljest kehabast inimene töövahendites oma võimed ja vilumused, teisest küljest aga realiseerib töös kasutatavate materjalide looduslikud omadused, samuti ka varem loodud tööriistade ühiskondlikud omadused. Inimtegevus nagu kutsuks ellu kõik looduses peituvad võimalused, muudab looduse potentsiaalselt lõputu rikkuse millekski inimesele kättesaadavaks ja inimest teenivaks.

Sel moel on töövahendite, eelkõige tööriistade loomine ja kasutamine inimese otstarbekohase tegevuse spetsiifiliseks iseärasuseks. See töötegevuse külg, mis väljendab inimese suhet loodusega, leiab väljenduse inimese *tootlike jõudude* arengus. Oleks aga täiesti vääri piirata tootlike jõude ainult tööriistade või töövahenditega. Loodusega ei astu kontakti mitte tööriistad, vaid tööriistu kasutavad inimesed. Marx märkis selgelt seda asjaolu: «Inimene ning tema töö ühel pool ja loodus ning selle ained teisel pool.»²⁸

Järelikult ei kujuta tootlikud jõud endast mitte ainult tööriistu, vaid nende ajalooliselt kindlaksmääratud ühtsust tööriistu kasutada oskava inimesega.

Just töötav inimene on Lenini sõnade kohaselt «*kogu inimkonna esimene tootlik jõud*».²⁹ Inimene ise oma tootlikus tegevuses loob ja täiustab nii tööriistu kui ka nende kasutamise viise, töövilumusi ja töövõtteid. Tootlikud jõud arenevad ainult inimkonna tootlikus, praktilises tegevuses. Neis loob inimkond vajalikud vahendid oma vahekorra realiseerimiseks loodusega, oma tarviduste ja eesmärkide rahuldamiseks, ja realiseerib praktiliselt selle vahekorra.

Töö ja ühiskondlikud suhted

Kuid ka sellega ei ammendu töö osa ühiskonna elus. Juba ajaloo koidikul oli meie esivanemate tõiste jõupingutuste ühendamine nende ellujäämise vajalikuks tingimuseks, kuna nad üksikult lihtsalt ei oleks suutnud toime tulla looduse võimsate ja hirmuäratavate jõududega. Asi pole ka ainult inimese isiklikus nõrkuses. Tõine

²⁷ K. M a r x. Kapital, I kd., lk. 160.

²⁸ Sealsamas, lk. 164.

²⁹ V. I. L e n i n. Teosed, 29. kd., lk. 334.

tegevus ei saa olla individuaalne juba kas või ainult sel põhjusel, et töötama tuleb õppida. Tuleb osata kasutada tööriistu vastavalt juba kogutud kogemustele, s.t. selleks, et ise tegutsema hakata, tuleb omandada teiste inimeste tegevusvõtted ja -normid. See aga tähendab, et inimene peab astuma suhetesse, kontakti teiste inimestega.

See kontakt ei pea tingimata vahetult toimuma. Töö produkt ise, milles on kinnistatud ühe inimese teadmised, oskused ja võimed, muutub «instrumendiks», mille abil see inimene teistega suhetesse astub.

Mis tahes ese, millega või mille abil me tegutseme, esineb alati meie tegevust teiste inimeste tegevusega siduva lülina. See ese nagu tooks meile teateid paljudelt ja paljudelt tuntud ja võõrastelt inimestelt. Süües hommikueineks tüki leiba, satub inimene juba selles iihtsas aktis sõltuvusse teistest inimestest, kes selle leiva küpsetasid. Iga meie samm on pidev kontakt paljude inimestega. Linnatransport toob meieni nende hoole, kes ehitasid trammid ja autobussid, kes neid juhivad ja kes liiklust reguleerivad, ühtlasi toob see meile teatud teadmised ja vilumused, kas või nii elementaarsed, nagu oskus liikluseeskirjadest kinni pidada. Luues tööprotsessis mingeid esemeid, ei tee me neid ainult enda jaoks (arenenud ühiskonnas peamiselt mitte enda jaoks), vaid teistele, ja anname neile teistele tükikese oma teadmistest ja võimetest, osakese inimlikust soojusest ja headusest. Nii meie kui ka teised inimesed võivad elada ja töötada, mõelda ja nautida, rõõmustada ja kannatada ainult vastastikuselt suhtlemises ja koostöös. Kui ei lülitata neisse vahekordadesse teiste inimestega, siis ei saa isegi mitte lihtsalt eksisteerida.

Seoseid ja suhteid, mis inimeste vahel nende tegevuse protsessis ja selle resultaadinä välja kujunevad, nimetataksegi ühiskondlikeks suheteks. Need suhted on äärmiselt mitmekesised, niisama mitmekesised kui inimese tegevuse liigid. Just tegevuses kujuneb välja kogu inimestevaheliste vastastikuste seoste kogum: omandi ja jaotamise vormid, poliitilised, õiguslikud ja kõlbelised suhted, ühiskondliku distsipliini erinevad vormid ja need mitmekesised inimestevahelised suhted, mille tingimustes toimub teaduslik ja kunstilooming, arenevad kultuur ja sport.

Niisiis on inimese elu erinevate asjade — eluliste vahendite ja tarviduste, ühiskondlike suhete, inimeste endi ja nende teadvuse tootmine. Kõik see moodustab keeruka ja teatud seaduste järgi organiseeritud inimestevahelise liikide süsteemi, mille mitmekesisusele vastab inimese maailma, inimese «mitteorgaanilise keha», ühiskonna mitmekesisus ja rikkus. «Seepärast on inimlik tegelikkus sama mitmekesine, kui mitmekesised on inimese olemuse määrangud ja ini-

mese *tegevused*.»³⁰ See aga tähendab, et me võime ühiskonda käsitada kui ajalooliselt kindlaksmääratud inimese tegevuse vormide ja neile vastavate ühiskondlike suhete kogumit.

Kogu ühiskondliku arengu aluseks ja vundamendiks on, nagu juba rõhutati, materiaalne tootmine, eriti aga tööriistade ja töövahendite tootmine, mis avaldab teatud mõju ühiskondliku elu tingimustele ja sellega ka inimese iseärasuste ja omaduste väljakujunemisele.

Tootlikud jõud määravad peamises ja olulises osas ära ka need ühiskondlikud suhted, milledesse inimesed astuvad materiaalsete hüvede tootmise protsessis, — *tootmissuhted*. See järeldus on Marxi tähtsaim avastus: «Oma elu ühiskondlikus tootmises astuvad inimesed teatavasse, paratamatuise, nende tahtest sõltumatuise suhetesse — tootmissuhetesse, mis vastavad nende materiaalsete tootlike jõudude teatavale arenemisastmele.»³¹

Ühes oma teoses räägib G. V. Plehhanov suguharust, kes veel XIX sajandil säilitas ürgkogukondliku tootmisviisi jooned. See suguharu, teadlased uurisid teda, oli äärmiselt madalal ühiskondliku arengu tasemel, ei tundnud veel ei õngekonksu ega kalavõrku. Selleks et kala püüda, läks suur grupp inimesi vette ja liikus tiheda reana kalda poole. Seejuures püüdsid nad kalda poole ajada ka neile teel ette sattunud kalu. Kui võimalikult palju kalu oli madalasse vette aetud, pistsid nad kõik käskluse peale käed vette, proovides sel moel kalu kinni püüda.

Nagu näete, olid selle suguharu tootlikud jõud äärmiselt primi-

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, стр. 502.

³¹ К. Маркс. Poliitilise ökonoomia kriitikast. Tallinn 1965, lk. 8.

tiivsed. Kuid ka need mõjutavad teataval määral tootmissuhete iseärasusi. Niisuguse «tehnika» juures pole eraomandi olemasolu printsiipsaalselt võimalik. Kes võiks omastada selle, mis on hangitud kollektiivi kõigi liikmete tööga ja mida vaevu jätkub kõigi tarviduste rahuldamiseks? Peale selle, kõik suguharu liikmed täidavad printsiipsaalselt ühesuguseid funktsioone ja seepärast pole kellelgi mingeid erilisi privileege. Siit tuleneb ka, et ei ole vaesteks ja rikasteks jagunemist (näiteks, kui suguharu mingil põhjusel nalga hakkab kannatama, siis nälgivad kõik), pole üldse olemas ka mingit märgatavat ühiskonna sotsiaalsesse gruppidesse, veel vähem klassidesse jagunemist. Sel moel sõltuvad nii varanduslikud suhted kui ka ühiskonna poolt toodetud materiaalsete hüvede jaotamise suhted ja ühiskonna üksikute gruppide vahelised suhted (tegevuse vastastikune vahetamine) — see aga moodustabki tootmissuhted — otseselt tootlike jõudude arengust. Toodud näide iseloomustab ühiskonda selle väga varasel arengustaadiumil. Kuid tootlike jõudude määrava mõju mehhanism tootmissuhetele on sisuliselt samasugune ka teistel inimkonna arengu epohhidel. «Niisama suur tähtsus, nagu on luujäänuste ehitusel väljasurnud loomariikide organisatsiooni uurimiseks, on ka töövahendite jäänustel kadunud ühiskondlik-majanduslike formatsioonide uurimiseks. Majanduslikud epohhid ei erine üksteisest sellega, mida toodetakse, vaid kuidas ja missuguste töövahenditega toodetakse. Töövahendid on... nende ühiskondlike suhete näitaja, milledes töö toimub.»³²

Tootlikud jõud ise, mis esinevad nende või teiste tootmissuhete kandjatena, võivad eksisteerida ja areneda ainult nende suhete raames. Veel enam, viimased moodustavad tootlike jõudude eksisteerimise vajaliku vormi ja viisi, tootlikud jõud aga, nagu Marx seda rõhutas, esinevad kui «ühise tegevuse viis».³³

Tootlike jõudude mõjul välja kujunenud tootmissuhted on *objektiivse* iseloomuga, s.t. nad ei sõltu inimeste teadvusest ja tahtest. Inimesed ju ei loo oma ühiskondlikku elu ja oma ajalugu mitte suvaliselt, vaid kindlates, juba olemasolevates tingimustes, mis on eelnenud epohhide inimeste tegevuse resultaat, kooskõlas nende tingimustega, mitte aga nendega vastuolus.

«Inimesed,» rõhutas Marx, «... ei saa vabalt valida *oma tootlike jõude*, mis moodustavad kogu nende ajaloo aluse; igasugune tootlik jõud on ju omandatud jõud, eelnenud tegevuse produkt.»³⁴

³² К. Марх. Капитал, I kd., lk. 161.

³³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 28.

³⁴ К. Марх ja F. Engels. Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 368.

Siin on meil tegemist inimtegevuse vältimatu iseärasusega, mis alati sisaldab inimeste eelnenud põlvkondade poolt tehtu kasutamist. Jutt pole siin ainult tööriistadest ja teistest mitmekesisest inimtegevuse vahenditest ja esemetest, vaid ka nende käsitlemise viisidest, neis kinnistunud *vilumustest*, inimese ühiskonnas käitumise *reeglitest* ja *normidest*. Et tegevus saaks edukas olla, tuleb need eseme omadused tingimata muuta inimese isiklikeks võimeteks ja oskusteks. Oma tegevuses, näiteks tööriistade kasutamisel, peab inimene sel või teisel määral kordama tegevust, mille käigus need tööriistad valmistati. Vastasel korral jääks inimese kogu «mitteorganiline keha» uute põlvkondade jaoks võõraks. Ja looduse seaduspärasused, mis juba on allutatud inimesele, peavad muutuma tänapäeva inimeste tegevuse reegliteks. Looduslike esemete ümbertegemine saab ju edukas olla ainult siis, kui tegutsetakse kooskõlas loodusseadustega.

Iga inim põlv, kes loob uut, temale omast, teeb seda seepärast vastavalt tegevuse võtete ja vormide arengu seasmistele seaduspärasustele. Eksisteerivad hädavajalikud arenguetapid, mida suvaliselt, inimeste tahtel vältida ei saa. See aga tähendab, et inimese tegevus, eelkõige teine tegevus, tootmine, allub objektiivsetele seadustele, s.t. seadustele, mis tegutsevad inimesest sõltumatult, sõltumata sellest, kas inimesed neid teavad või mitte, «tunnistavad» neid või «ei tunnista», kas nad inimesele meeldivad või ei. Seepärast on ka see tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune mõju, millest ülalpool juttu oli, seadus, mis põhjustab materiaalsete hüvede tootmise võtete ja kõigi inimkonna ühiskondliku elu tingimuste muutumise, tähendab, ka inimkonna ajaloolise arengu. Selle seaduse mõju ei saa suvaliselt likvideerida või muuta.

Samuti nagu teine tegevus on kõigi ülejäänud inimtegevuse liikide aluseks, nii on ka tootmisprotsessis välja kujunenud suhted kõigi ülejäänud ühiskondlike suhete aluseks. Neist on tingitud klassidevahelised suhted ja klassivõitluse areng, riiklike organisatsioonide ja poliitiliste parteide iseloom. Nii oli eraomandil põhinevate ühiskondlike suhete tekkimine tingitud ühiskondliku tootmise, tootlike jõudude teatud arengutasemest. Koos eraomandiga tekkis ka ühiskonna klassidesse jagunemine, kus üks omas tootmisvahendeid, teine aga oli neist ilma jäetud ja oli sunnitud oma isanda heaks töötama. Valitsemise ja rõhumise suhted, miljoniliste töörahvahulkade eksploatatsioon kaputäie rikkaste poolt, nende huvide lepitamatu vaenulikkus ja sajandeid kestev lakkamatu klassivõitlus — niisugune on inimkonna ajalugu eraomandi

valitsemise tingimustes (s.t. orjanduse, pärisorjuse ja kapitalismi tingimustes).

Sama paratamatult kui areneb klassivõitlus ühiskonnas, kus valitseb eraomand, kujuneb välja ka eriline aparaat valitsevale klassile kasulike ja meelepäraste tootmissuhete säilitamiseks: riik koos politsei ja armeega, ametnike ja vanglatega. Siis muutub inimkonna ajalugu võitlevate klasside ja parteide kokkupõrgete, sõdade ja revolutsioonide areeniks, samaaegselt ka rahvastevaheliste kaubandusliku, kultuurilise ja poliitilise suhtlemise areeniks. Neist sündmustest osavõtjad aga tihti isegi ei aima, et nende tegude aluseks on lõppkokkuvõttes ühiskondliku tootmise areng, tootlike jõudude ja tootmissuhete seaduspäraselt esile kutsutud koostöö.

Ühiskondlik eksistents, ühiskondlik teadvus ja inimene

Kõik ülalkirjeldatud tegevuse vormid ja neile vastavad ühiskondlikud suhted moodustavadki inimeste reaalse eluprotsessi, nende eksistentsiviisi. Just ühiskonnas inimesed eksisteerivad, arenevad ja kujundavad välja kõik oma omadused ja iseärasused. Seepärast on inimese reaalne elu ühiskondlik eksistents, ühiskonna materiaalne elu, s.t. eelkõige materiaalsete hüvede tootmise viis, mille baasil kujunevad välja klassivõitlus, poliitilised organisatsioonid, ühiskondlike seoste ja suhete mitmesugused vormid.

Kuid see on ainult üks inimese elutegevuse külg. «Saksa ideoloogias» kirjutasid Marx ja Engels: «Oma materiaalsel tootmist ja materiaalsel suhtlemisel arendavad inimesed muudavad koos selle oma reaalsusega ka oma mõtlemist ja oma mõtlemise produkte.»³⁵ Teine inimese elutegevuse külg on olemasolevatest suhetest teadlikuks saamine, oma koha mõistmine maailmas, samuti inimlike teadmiste sisu, nende saamise võtete ja eksisteerimise vormide mõistmine. Kõik see inimkonna vaimne rikkus, mis on kehastunud teaduses ja kunstis, moraalireeglites (ajaloo teatud astmetel ka religioossetes uskumustes), kujutlustes õiglasest ja ebaõiglasest, seaduslikust ja ebaseaduslikust, õpetustes enam ratsionaalsemast ühiskonna poliitilisest struktuurist, moodustabki inimeste ühiskondliku teadvuse. Marxi põhjapanev avastus, mis puudutas inimese elutegevuse seda külge, seisnes selles, et Marx näitas ühiskondliku teadvuse tingitust ühiskondlikust olemisest ja ühiskonna vaimse elu (vaimse tootmise) sõltuvust ühiskonna praktilisest elust, tööst, materiaalsest tootmisest.

³⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»), стр. 30.

Näib, et vaimse ja materiaalse tootmise sidemetest saab rääkida ainult tinglikult, metafoorselt. Tõepoolest, millises vahekorras tööga on näiteks niisugused vaimse tootmise harud nagu teadus ja kunst? Ühtlasi aga ei saa lahus inimese kogu ühiskondliku tegevuse rikkusest seletada ei teaduse ja kunsti tekkimist ega ka nende arengut.

Milles siis konkreetselt ilmneb ühiskondliku teadvuse sõltuvus ühiskondlikust olemisest? Kus on selle sõltuvuse alus ja juur? Vastuseid neile küsimustele tuleb jällegi otsida sealsamas — inimese tegevuse, töö analüüsis. «Me eeldame tööd niisugusel kujul, millisena ta on omane ainuüksi inimesele. Ämblik sooritab operatsioone, mis sarnlevad kangru omadega, ja mesilane oma vahakärgede ehitusega teeb häbi mõnelegi inimesest ehitusmeistrile. Mis aga juba algusest peale tõstab halvima ehitusmeistri kõrgemale parimast mesilasest, on see, et enne kärje ehitamist vahast on ta selle oma peas juba valmis ehitanud. Tööprotsessi lõpul saadakse tulemus, mis juba protsessi algul oli olemas töölise kujutluses, järelikult oli olemas ideaalselt.»³⁶ märkis K. Marx «Kapitalis».

Siin on juttu niisugusest inimese tegevuse olulisest iseärasusest nagu «otstarbekohasus». Igas oma tegevuses realiseerib inimene alati mingit eesmärki, s. t. püüab saavutada resultaati, mis esialgu eksisteerib vaid teadvuses, inimese kujutluses kui *mõttekujund*. Põhimõtteliselt pole ükski inimese tegu võimalik ta lõppresultaadist (eesmärgist) teadlikuks saamiseta (või vähemalt teadlikuks saamise katseta), tähendab ka nendest võtetest ja viisidest, mille abil seda eesmärki saavutada võib, teadlikuks saamiseta. Seepärast on täiesti vääri kujutleda teoreetilist, s. o. teadvuses toimuvat, mõttelist tegevust kui midagi niisugust, mis eksisteerib kõrvuti praktilise tegevusega ja sellest sõltumatult. Nii see kui teine pole mitte paralleelsed read, vaid kaks inimkonna ühiskondliku elutegevuse lahutamatu külge. Nii nagu pole teooriat lahus praktikast, nii on, vastupidi, ka tootmine, klassivõitlus jne. mõeldamatud teadvuse selle või teise arengutasemeta, ilma neist osavõtjail leiduvate teadmisteta. Seepärast esineb teadvus, mis on looduse ja inimese ühiskondliku eksistentsi kirjeldus, iseloomustus, peegeldus, samaaegselt looduse ja inimkonna praktilise muutmise paratamatu küljena. Teadvus kujuneb välja nende muutuste protsessis. Kui kõik ühiskondliku eksistentsi küljed kujunevad praktilises tegevuses, käib see täiel määral ka ümbritsevast maailmast teadlikuks saamise, ideede, teaduslike kujutluste, kunstiliste kujundite jne. «tootmise» kohta.

³⁶ K. M a r x. Kapital. I kd., lk. 159—160.

Niisiis, et rangelt teaduslikult seletada inimteadmisi, ei piisa, kui arvestada inimest ümbritseva loodusliku ja ühiskondliku maailma mõju üksiku indiviidi teadvusele. Tuleb uurida inimeste aktiivset tegevust selles maailmas, tegevust, mis võetakse ette vastavalt rohkem või vähem teadlikult seotud eesmärkidele, mis omakorda pole võimalikud ilma olemasolevate ühiskondlike tingimuste tunnetamiseta. Nii sünnibki kahekordne sõltuvus. Ühest küljest kujunevad inimese teadmised praktilises tegevuses, ühiskonna arengu ja funktsioneerimise protsessis. Teisest küljest aga on teadvus ühiskonna eksisteerimise paratamatu tingimus, kuna teadvuse sisu realiseeritakse (iseasi, kas järjekindlalt või mitte, silmanähtavates või moonutatud vormides) nendesamade inimeste tegevuses, kes ühiskonna moodustavad.

Näite toomiseks käsitleme kõigepealt niisugust inimliku maailma-tunnetuse vormi nagu loodusteadus, s. t. looduse kohta olevate teadmiste kogumit. Otstarbekohaseks tegevuseks on niisugused teadmised absoluutselt kohustuslikud. Mida edukamalt inimene oma eesmäärke saavutab, seda rohkem hakkavad need eesmärgid ju vastama looduslike objektide tõelistele võimalustele, looduseadustele.

Seepärast peavad inimesed neid seadusi *tundma*. Tunnetuse, looduseaduste tundmaõppimise hädavajalikkus kasvab otseselt ja vahetult välja praktilise tegevuse ülesannetest.

Kuid see pole veel kõik. Praktika mitte ainult ei loo tunnetamise tarvidust ja paratamatust, vaid määrab ära ka tunnetuse võimalused, edusammud ja saavutused, tingib teadmiste mahu ja iseloomu ning nende saamise viisi. Just praktilises tegevuses avastab inimene need esemete tunnused, omadused ja seaduspärasused, mis mitte ainult ei ole looduse esemete kasutamise ja ümberkujundamise aluseks, vaid mida ei saa ka tajuda väljaspool praktilist vahekorda nendega. Jõe kaldal lamav kivi ei rääkinud ega isegi sosistanud teatava ajani ürginimesele, et seda kivi võib kasutada kepi teritamiseks ja oda valmistamiseks.

See on eksperimentaalselt tõestatud fakt. Inimahvidega teostatud katsetes tõestas G. F. Hrustov, et need ei oska kasutada isegi valmis tööriista ja tajuvad seda kui tegevuse eesmärkidele täiesti võõrast eset. Samal ajal, spetsiaalsetes katsetes, oskasid šimpansid teha küllalt palju. Näiteks said nad kätte peenikesse torusse peidetud banaani. Selleks kasutasid nad keppi, mille nad ise puutoikast valmistasid. Ent šimpansile nimega Sultan anti tammepakk, mida ta oma loomulike organite — käppade ja hammaste abil «töödelda» ei suutnud. Koos pakuga sai Sultan ka nn. Chelles'i pihukirve, ühest otsast teritatud kivi, mida kasutasid ürginimesed. (Niisuguseid kivi-

sid leitakse meie kaugete esivanemate peatuskohtadest. Hiljem valmistas tuntud nõukogude teadlane S. A. Semjonov neid oma laboratooriumis.) Sultan ei kasutanud seda kivi kordagi selleks, et tamme-pakku lõhki lüüa. Sellekujuline kivi oli Sultanile sama loomulik ese kui mis tahes muu kivi, kuna simpansi jaoks ei eksisteeri tööriistu. Asi on selles, et tööriistaks olemine, nagu seda oma katsetega veenvalt tõestas G. F. Hrustov, pole mitte teatava kujuga kivi loomulik omadus, vaid selle ühiskondlikult fikseeritud kasutamiseviis. Ei simpansil ega isegi tunduvalt kõrgemal arenemisastmel olnud inimese esivanemal, väljakaevataval inimahvil austraalopiteekusel (seda aga on paljud kaasaegsed antropoloogid oma töödega tõestanud) ei tulnud kasutada muid tööriistu kui nende loomulikud kehaorganid või nende koobaste seinad ja põrandad.

See tähendab, et ka kivi, kui meie näite juurde tagasi tulla, ei võinud neile mitte midagi rääkida oma omadustest. Neist rääkis kivi alles siis, kui inimene selle oma tööaktiga tavalistest looduslikest vahetõenditest välja rebis (lihtsamalt öeldes, jõe kaldalt üles korjas) ja ta teiste esemetega niisugustesse suhetesse pani, milledesse kivi ise astuda ei saa (lihtsamalt öeldes, kivi löödi lõhki ja kasutati kepi teritamiseks). Just töös sai inimene esimesed *objektiivsed* (s. o. inimesest, ta tõistest, tahtelistest ja muudest pingutustest sõltumatud) andmed kivi omaduste kohta, mille olemasolu ta ei oleks aimanudki, kui ta poleks selle kiviga töötama hakanud. Ja kui nüüd, vaevalt heitnud pilgu esemele, võib inimene veendunult esemete omaduste ja ühiskondliku kasutatavuse üle otsustada, siis saab ta seda teha seepärast, et igaühel meist on seljataga selle eseme valdamise pikk ajalugu.

Toodud näide kuulub kõige primitiivsemate ja algsemate tunnetuse aktide hulka. Looduse sügavamate ja keerukamate seaduspärasuste uurimisel pole kõik sugugi nii lihtne ja selge. Kuid *põhimõtteliselt* toimub mis tahes teaduslik avastus just sel teel, just nii kogutakse kõik teaduslikud teadmised. «Käe väljakujunemisega ja tööga algav valitsemine looduse üle laiendas iga uue edusammuga inimese silmaringi. Loodusesemete järeles avastas ta järjest uusi omadusi, mida seni ei tuntud.»³⁷ Paljude miljonite inimeste igapäevases töös kogutakse need praktilised vaatlused ja andmed esemete, nende omaduste ja nende kasutamiseviiside kohta, mis hiljem muutuvad teoreetilise analüüsi ja üldistamise objektiks, moodustades igasuguse teadmise *ainsa* alusmüüri. Viimane aga omakorda «lülitub» pidevalt ja mitmesugusel viisil inimeste tegevusse, moodustades

³⁷ K. Marx ja F. Engels. Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 65.

aluse tootmises kasutatavale tehnoloogiale, töövilumustele ja inimese oskustele, kujutlustele võimalikest (või võimatutest) ülesannetest ja nende lahendamise võtetest.

Praktilises tegevuses ja selle vajaduste rahuldamiseks sünnivad ka kõik kunstiloomingu vormid. Teadlikult oma eesmärgi taotleva inimese tegevus eeldab, et ta oskab juba varem seda eesmärki endale ette kujutada, *kujutleda*, ja seepärast pole niisugune tegevus võimalik sel või teisel määral arenenud loova kujutlusvõimega.³⁸ Kõige suuremal määral areneb taoline kujutlusvõime just kunstiloomingus, kunstiteoste loomisel ja kunstniku töövilja nautimisel.

Niisugust funktsiooni täitis kunst juba alates oma tekkemomendist. Igal juhul on kõige tõepärasem see kunsti tekke teooria, mis seob kunsti tekkimist inimese kaugete esivanemate töötegevusega. Kui ürginimene joonistas kaljule või oma koopa seinale mammuti või karu, polnud see mitte ainult eelseisva jähi proov, vaid ka selle planeerimine. Joonistuses teostatud jahimehe mõtteline tegu nagu tähistas tulevaste operatsioonide programmi. See ongi kujutluses oleva tegevuse eesmärk ja selle eesmärgi saavutamiseks vajalike vahendite valik, mis samuti toimub kujutluses. Niisuguses vormis arenebki kujutlus kui inimese tegevuse tarvilik ja spetsiifiline külg.

Loomulikult ei taandu kunsti ülesanded ainult loova kujutlusvõime arengule, nad on määratult mitmekesisemad. Ent meie eesmärkide jaoks on just tähtis rõhutada, et kunst on tuletatud praktilisest tegevusest ja moodustab selle lahutamatu osa. Inimtegevuse süsteemis on oma koht ka teistel *ühiskondliku teadvuse vormidel*, mis spetsiifiliselt teenivad selle tegevuse erinevaid külgi.

Tehes kokkuvõtet, võib materialistliku ajalookäsituse põhiteese formuleerida nii: ainult materiaalsest tootmisest lähtudes võib seletada sellega seotud ja selle poolt sünnitatud tootmis- ja muid ühiskondlikke suhteid, ühiskonda selle erinevatel arenguastmetel; võib näidata, kuidas need ühiskondlikud suhted mõjutavad poliitilist ja riiklikku tegevust, mitmesuguseid teoreetilisi moodustisi ja teadvuse vorme, ning jälgida sel alusel nende tekkeprotsessi.

Materialistlik ajalookäsitlus võimaldab konkreetselt kujutleda neid ühiskondlikke tingimusi ja suhteid, mis moodustavad inimese olemuse ja milles see olemus välja kujuneb ning areneb. «Inimese maailm», mis marksismis asendab mineviku materialistide kurikuul-

³⁸ Loova kujutlusvõime olemuse, iseärasuste ja funktsioonide kohta võib lugeda «Filosoofilises sarjas noorsoole» ilmunud M. Berkinbliti ja A. Petrovski brošüüri «Fantaasia ja reaalsus», Tallinn 1969.

said «olusid», ongi iga ühiskondliku arengu taseme jaoks täiesti kindel tootlike jõudude summa ja tootmissuhete kogum. Ainult neid uurides võib mõista inimese olemust. Niisugune uurimine, nagu Marx eriti rõhutas, moodustab ülemineku «töelisteks inimesteks» ning siis algab «töeline positiivne teadus, praktilise tegevuse, inimeste arengu praktilise protsessi kujutamine»,³⁹ kuna «minu isiklik eksistents on ühiskondlik tegevus».⁴⁰

Põhimõtteliselt ei ole teist teed inimese olemuse mõistmiseks. Tõepoolest, mil viisil me võime otsustada inimese olemuslike jõudude üle, s. t. inimese oskuste ja vilumuste, teadmiste ja nende saamise viiside üle, võimete üle seda või teist liiki tegevuseks (aktiivsed võimed, nagu filosoofias nimetatakse). Ainult analüüsides neid esemeid, asju, ühiskondlikke organisatsioone ja institutsioone, milles need olemuslikud jõud ja aktiivsed võimed on kinnistunud. Inimese poolt töödeldud maailm ja inimese ühiskondlike suhete maailm moodustabki esemeliselt arenenud, nähtavalt ja kombitavalt esineva inimese olemuslike jõudude rikkuse.

Tööriistades näiteks on fikseeritud inimese käe areng, inimese võime mitmesuguste, sealhulgas ka niisuguste operatsioonide sooritamiseks, milleks pole võimeline ükski loom. Käe ehitus ise ei määra rangelt ja ühtselt (nagu see toimub loomadel) ära neid operatsioone, milleks ta on kohandatud. Loomulikult oma anatoomilise ehituse poolest pole inimese käsi piiratud mingite kindlate funktsioonidega (millega on piiratud näiteks loomadel tiivad, käpad või lestad). Tööprotsessis, vastavalt üha uute esemete tegevussfääri haramisele, omandab käsi võime üha mitmekesisemateks tegevusteks, ta areneb ja täiustub pidevalt. Engels kirjutas: «Seega on käsi ka töö produkt ja mitte üksnes töö organ. Ainult töö, ainult järjest uute toimingutega kohanemine, ainult lihaste, kõõluste ja — pikema aja jooksul — ka luude eriline areng, mis niiviisi saavutatakse ja pärimise teel edasi antakse, ainult nende päritud täiustuste kasutamine uuteks ning järjest keerulisemateks toiminguteks ongi andnud inimkäele selle kõrge täiuslikkuse astme, mis võimaldas tal nagu ime väel iuua Raffaeli maalid, Thorvaldseni kujud ja Paganini muusika».⁴¹

Täpselt samasugune on lugu ka inimese teiste võimetega. Ükski võime pole looduse poolt kaasa antud, pole inimkeha organites «ko-

³⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»), стр. 29—30.

⁴⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, стр. 590.

⁴¹ К. Маркс ja F. Engels. Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 64.

deeritud». Kõik nad omandatakse tegevusprotsessis. Näiteks on teada, kui erinevates keeltes inimesed räägivad. Ent ükski neist pole ju inimesele sündimisest saadik omane, ühtki neist ei päri inimene koos kõneaparaadi ehitusega. Veel enam — nagu näitavad eriuurimused, lapsed, kes veel ei oska rääkida, on võimelised tegema hääli, mis on omased kõigile maailmas olemasolevatele keeltele. Lapse lalinas õnnestus fikseerida mitte ainult mitteinglase jaoks raskelt hääldatava «the», vaid ka erilised naksuvad helid, mis on iseloomulikud mõningatele aafrika rahvaste keeltele. See aga tähendab, et teatud rahva elutegevusse lülitunult võib iga inimene omandada selle rahva keele, kuigi inimene sündis täiesti erinevas kultuurilis-ajaloolises ja geograafilises keskkonnas. Erinevalt inimesest on looma hääleorganid rangelt spetsialiseeritud ja kohandatud selleks, et kuuldavale tuua ainult teatud helisid.

Bioloogilise ettemääratuse puudumine võimaldabki inimesel töös, ühiskondlikus tegevuses mõõtmatuselt arendada oma võimeid, n.ö. «hoiustada» neid oma tööproduktides ja sellega teha nad teistele inimestele, kogu inimkonnale kättesaadavaks. Tänu tegevusprotsessis esemete valmistamisele, mida loodus ise ei tooda, sünnitab inimene teda ümbritsevat maailma, kujundab loodust ümber, loob ajalugu. Ühiskondlike tootlike jõudude areng, mis tagab inimese valitsemise looduse üle, on samaaegselt ka inimese loovate jõudude, võimete, oskuste ja teadmiste täiustamine. Just siin sünnivad kõik inimese elu asjaolud ja tingimused, tähendab ka inimene ise. Loodust mõjutades ja seda muutes, rõhutas Marx, «muudab inimene ühtlasi omaenese loomust. Ta arendab oma loomuses uinuvaid võimeid ja alistas nende jõudude mängu oma valitsemisele.»⁴² Me tulime niisiis järeldusele, et tootmise resultaat on «ühiskond ise, s. t. inimene ise oma ühiskondlikes suhetes» (Marx).⁴³ Töös loob inimene kogu teda ümbritseva ühiskondliku maailma, oma teadmised, kõik oma kultuuririkkused ja iseenda.

See protsess ongi ühiskonna funktsioneerimine ja areng, mis on allutatud objektiivsete seaduste toimele. Need seadused on ühteaegu ka inimeste tegutsemise seadusteks. Tähendab ühiskonna reaalne areng, mille reaalsed seadused formuleeris materialistlik ajalookäsitlus, on identne inimese kujunemise ja täiustumisega, see on inimese tegevuse sisu. Seepärast on inimese ühiskondlik elu üheaegselt nii inimese ühiskondliku tegevuse resultaat, produkt kui ka selle tegevuse tingimus ja alus.

⁴² K. M a r x. Kapital, I kd., lk. 159.

⁴³ Vt. «Вопросы философии». 1967. № 7. стр. 124.

Vabadus

Konstateerinud, et ühiskonna areng ja inimese tegevus on allutatud objektiivsetele seadustele, jõudsime me teisest küljest selle saladuseni, mille lahendamiseks me tegeleme. Kas võib siis rääkida inimese tegevuse vabadusest? Kas inimesed võivad valida erinevate võimaluste vahel, iseseisvalt otsustada ja seda otsust iseseisvalt ellu viia? Kas Marxi poolt formuleeritud ajaloolise materialismi teesid aitavad lahendada seda rasket küsimust, mille kallal erinevate ajastute ja maade filosoofid vaeva nägid?

«Ma näen. . . inimlikes. . . suhetes ületamatut jõudu, mis kuulub üldse kõigile ja üksikult mitte kellelegi, üksikisiksus on ainult vaht laine harjal; suurus on vaid juhus; geeniusse võim ainult nukukomöödia, naeruväärne püüe võidelda raudse seaduse vastu, mida parimal juhul võib ainult tundma õppida, kuid mida ei saa oma tahtele allutada.» kirjutas oma pruudile saksa demokraat Georg Büchner päris XIX sajandi alguses.

Aga peaaegu sada viiskümmend aastat hiljem ja juba enam mitte erakirjas, vaid Mehhikos toimunud XIII filosoofide kongressil rääkis itaalia kodanlik filosoof Sacca sisuliselt sama: inimene sõltub «oma kehast ja maatumikist, elamust ja perekonnast, haridusest ja eelarvamustest, traditsioonidest ja ühiskonnast, tuhandetest vangiahelatest, mille nimeks on maailm ja millest ta . . . võib vabaneda vahest alles pärast surma.»

Marxi poolt loodud õpetus inimesest võimaldab lahendada ka selle küsimuse, mida Hegel iseloomustas kui «suurimatele arusaamatustele jõukohast». Marx kirjutas, «et inimene pole vaba mitte seepärast, et tal on eitav jõud vältida seda või teist, vaid seepärast, et tal on jaatav jõud ilmutada oma tõelist individuaalsust».⁴⁴ Vaba olla tähendab iseseisvalt ja võimalikult täielikumalt tegevuses väljendada inimese tõelist olemust. Antonio Gramsci väljenduse kohaselt kuulub vabaduse mõõt seega inimese mõistesse.

Milles on marksistliku vabadusekäsituse olemus?

Marxi seisukoht on tähelepanuväärne eelkõige seepärast, et teadusliku kommunismi rajaja avastas kodanlike filosoofide poolt nii armastatud vabaduse ja paratamatuse taga hoopis teise probleemi. Nende vastandamine põhineb kujutlusel absoluutsest vabadusest kui täielikust sõltumatusest igasugustest ajalooeadustest ja sama absoluutsest paratamatusest, mis algusest lõpuni määrab ära kõik inimese teod, ka kõige väiksemad. Niisugune vabadus on tõepoolest sel viisil mõistetud paratamatusele täielik vastand.

⁴⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2, стр. 145.

Tõeliselt aga pole absoluutset vabadust kui täielikku omavoli inimese tegevuses lihtsalt olemas. Näiteks ei saa inimene vaba olla mineviku suhtes, veel vähem aga kogu inimkonna mineviku suhtes. Just selles minevikus, nagu lugejad seda nüüd teavad, luuakse need tööriistad, millega töötab iga uus inim põlv, ja need ühiskondlikud suhted, mida see inim põlv ellu astudes valmina eest leiab. Ühtlasi aga teostab inimene tegevuses, Marxi sõnade kohaselt, «oma teadliku eesmärgi, mis seadusena määrab tema tegevuse laadi ning iseloomu ja millele ta peab allutama oma tahte».⁴⁵

Nii pöördub «ületamatu» vastuolu vabaduse ja paratamatuse vahel meie poole hoopis teise küljega. Kerkib küsimus: *millises vahekorras* on ajalooline seaduspärasus, ühiskondliku arengu paratamatus ja inimeste teadlik, *sihikindel*, s.t. vaba tegevus.

Vastus esitatud küsimusele peitub selles, et eesmärgid «kui seadus», mis määravad ära inimese tegevuse, on tingitud juba olemasolevatest ühiskondlikest suhetest, milledes inimene oma tegevust alustab. Teadlikult tegutsemiseks peavad inimestel olema erinevate tegevuse liikide sooritamiseks vajalikud teadmised, oskused ja vilumused, s.t. kogemused, mis ühiskonnas on juba välja kujunenud. Ainult siis saab inimene võimaluse endale iseseisvalt eesmärgi seada. Need eesmärgid on nagu lülid, mis seovad mineviku olevikuga ja viimase kaudu ka tulevikuga. Uhest küljest sisalduvad neis eesmärkides kogu eelneva tegevuse resultaadid, teisest küljest aga — esialgu küll mõttekujundina, tulevase tegevuse resultaadid. Kui inimesed on juba varem niisuguse resultaadi saavutanud, siis tegevuses ainult *luuakse taas* (reprodutseeritakse) see, mis vastab inimese eesmärkidele (näiteks luuakse juba olemasolevate näidiste järgi tööpingid ja masinad, toiduained ja rõivad, käitumise reeglid ja moraalnormid). Kuid inimese tegevuses võib tekkida ka niisugune resultaadid, mida varem ei olnud, niisugune ese, mida inimesed kuni antud ajaloolise momendini valmistada ei osanud. Sel juhul muutubki inimese tegevus *loovaks* (produktiivseks).⁴⁶

Ja kuigi inimene uut luues loob seda, mida enne teda ei olnud, nõuab see uus siiski teatud eeldusi. Kui Newtonilt küsiti, milles on ta tähelepanuväärsete teaduslike avastuste põhjus, vastas ta: «Ma seisin gigantide õlgadel.» Niisiis uue loomine, mis sünnib inimese

⁴⁵ K. Marx. Kapital, I kd., lk. 160.

⁴⁶ Loomingu kui inimese tegevuse põhikarakteristika kohta vt. kogumikku «Человек, творчество, наука. Философские проблемы. Труды Московской конференции молодых ученых. («Наука», 1967.) Seoses meie teemaga pakub huvi kogumikus olev G. S. Batištševi artikkel.

loominguliste pingutuste viljana mis tahes tegevussfääris, on lahutamatult seotud inimkonna kõigi saavutustega. Inimese eesmärgid on tingitud asjade olemasolevast seisukorrast ja samaaegselt kujutavad endast ka sellest seisukorrast väljapääsu. Vastasel korral poleks meil tegemist mitte vaba inimesega, vaid olendiga, kes on ainult siis vaba, kui ta oludest mitte jagu saades tegutseb kapriisi mõjul, nagu rääkis Lessing.

Asi on selles, et need «olud» seavad inimese ette teatud mitmekesisuse, võimaluste ja nende realiseerimise vahendite valiku. Valik sellest mitmekesisusest, *eesmärkide* ja nende saavutamise *vahendite valik* ongi vabadus. Arusaadav, et mida täielikumalt ja täpsemalt hinnatakse ühiskondliku arengu *tõelisi võimalusi*, ühiskonna poolt inimese käsutusse antud vahendeid, seda vabam on ta oma valikus, seda avaramad võimalused avanevad eesmärkide püstitamiseks ja vajalike vahendite leidmiseks, seda suuremad on perspektiivid uue loovaks rajamiseks, ühiskondliku rikkuse varasalve rikastamiseks.

Eesmärkide ja vahendite vaba valik iseloomustab inimese tegevust tema mis tahes arenguetapil. See loob järjekindlalt üksteist väljavahetavate põlvkondade järjekestva seose ühtse liini. Kuid ka vastupidi. Inimeste tegevust iseloomustav vaba valik on tingitud ühiskonna objektiivsest arengust, kuna iga uus põlvkond alustab tegevust juba väljakujunenud ühiskondlikes tingimustes.

«Ajalugu pole mitte midagi muud kui üksikute põlvkondade järjekindel vahetumine. Iga põlvkond kasutab kõigi eelnenud põlvkondade poolt edasiantud materjale, kapitale, tootlikke jõude. Selletõttu antud põlvkond ühest küljest jätkab päritud tegevust täiesti muutunud tingimustes, teisest küljest aga muudab täiesti muutunud tegevuse abil vanu tingimusi.»⁴⁷ Ühiskondlikule arengule objektiivselt omaste võimaluste realiseerimine, ühe võimaluse valik pole inimesest sõltumatu arengu resultaat, vaid paljus on see sõltuv inimese oskusest praktiliselt ja teoreetiliselt lahendada inimese ette kerkivaid probleeme. Ühiskonna arengu seaduspärasustel põhinev inimese enda maailma loomine on inimese ees seisvate ülesannete lahendus, niisuguse lahenduse teede, viiside ja vahendite vaba valik. Inimese vaba, loov tegevus ongi ajaloolise arengu objektiivse protsessi teostamise vorm. Siis võib ka ajalugu ennast mõista kui inimese vabaduse teostamist ja selle pidevat kasvu.

⁴⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений. (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»). стр. 47.

Kuidas aga kooskõlastada siintoodud inimese olemuse marksistlikku kontseptsiooni ja sellest tulenevat vabadusekäsitust reaalsete faktidega — inimese allumisega oma ajaloo suuremas osas inimesest sõltumatutele ja inimese huvidele vaenulikele ühiskondlikele suhetele, tõelise vabaduse puudumisega klassiantagonistlikus ühiskonnas, eriti aga kaasaegsetes kapitalistlikes riikides. Milliste inimeste kohta siis kehtib inimese olemuse marksistlik käsitus?

Väljapääsu sellest raskusest tuleb otsida sotsiaalse eksistentsi reaalses vastuoludes, mis on esile kutsutud klasside vaenulikul polaarsusel põhineva ühiskonna arengu poolt. Just need vastuolud moonutavadki inimese reaalsel «loomust», muudavad inimese ta enda poolt loodud maailma otrjaks ja jätavad inimese ilma ta olemusega seotud vabadusest.

Mis tahes teadusliku uurimistöö ülesanne seisneb selles, et seletada mitte ainult neid fakte, mis on kooskõlas tunnustatud teoreetilise seisukohaga, vaid ka neid, mis on selle seisukohaga vastuolus või seda isegi moonutavad, ka siis, kui need «faktid» eksisteerivad ainult inimeste kujutluses. Ainult niisuguse seletuse korral võib antud teoreetilist seisukohta lugeda teaduslikult järjekindlaks ja viljakaks.

Taoline teadusliku uurimistöö mõiste on juba ammu kodanikuõigused saanud ja selle kohta võib palju näiteid tuua. Üks näide. Vahetult vaadeldav planeetide liikumine mööda taevavõlvi viis inimesed järeldusele, et Päike tiirleb ümber Maa. Tegelikult aga on asi hoopis vastupidi. Koperniku heliotsentriline maailmasüsteem põhjendaski teesi, et Maa tiirleb ümber Päikese, mitte vastupidi. Heliotsentrilise süsteemi tõesuse järjekindlaks tõestamiseks tuleb aga veel seletada, miks inimesed tajuvad Maa ja Päikese liikumist mitte nii, nagu see tegelikult toimub.

Meid huvitava probleemi edasine analüüs peabki aitama välja selgitada, kuidas ja miks moonutatakse inimese tõelist olemust ja ta tegevuse tõelist sisu, millised tagajärjed on sel teooriavallas ja mil viisil võib asjade olemasolevat seisut muuta ning ühtlasi ka vabaneda teoreetilistest vigadest ja eksimustest.

INIMENE MAAILMAS

Eraomandil põhinevas ühiskonnas pole niisii kaugelki kõik inimesed vabad, kuigi vabadus kuulub inimese olemusesse. Mis mõttes võib siis rääkida, et ajalugu on vabaduse teostamine? Selles mõttes, et vabaduse saavutab kogu inimühiskond tervikuna. Inimkond muutub üha rohkem väbaks looduse suhtes, allutab looduse endale ja selles allutamises teostab oma eesmärgid. Ent teatud ajaloolistes tingimustes, eraomanduse valitsemise ja inimese inimese poolt eksploateerimise tingimustes omab inimsoo progress äärmiselt vastuolulise vormi. Vabaduse kasv kogu ühiskonna jaoks tervikuna toob kaasa selle, et enamik üksikinimesi pole enam vabad.

«Maailma järelemõtlematu vaikimine» ja «inimese mäss»

Selle tõendiks on olukord kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas. Kui kapitalismi ideoloogilised kaitsjad püüavadki seda näidata mingi vabaduse kantsina, siis paljud mõtlevad inimesed kodanlikus maailmas konstateerivad kurbusega, et kodanliku demokraatia ideaalid, mille lipul kõrvuti võrdsuse ja vendlusega on ka vabadus, on ammugi minevikku vajunud.

Inglise ajakirjaniku T. Parkeri raamatus «Viis naist vanglas» kir-

jeldatakse esimesel pilgul täiesti paradoksaalset fakti: paljud varguse eest kinnimõistetud naised püüavad pärast vabanemist... uuesti vanglasse sattuda. Miks? Et mitte üksi olla. «Vabaduses pole minuga mitte kellelgi asja,» räägib üks naine, «ma ei suuda oma kohta leida. Vanglas tunnen ma ennast inimesena inimeste seas.» Inimene, kes otsib vanglas pääsu «vabast» maailmast! Kas see pole mitte parim iseloomustus kapitalistliku ühiskonna kohta? Seepärast on kerge mõista kibedust, millega prantsuse ajakirja «Express» vaatleja M. Chanchalle seda raamatut hinnates kirjutas: «Mis on vabadus? Igatahes pole see mitte seisund, milles viibib linna tohtususse ja kõikepurustavasse masinasse paisatud inimolend, kellel pole mingit tugi-punkti.»

Nii ei või isegi inimesed, kes ei soovi või ei oska eraomandi maailmaga suhteid katkestada, kui nad lõplikult pole kaotanud usku inimesesse, progressi, vabadusesse, vastuvaidlematult leppida ühiskondlike suhetega, kus inimene muutub mängukanniks väliste ja salapärase jõudude käes, kus inimene muutub hingeta sotsiaalse masina detailiks. Tõsi küll, nende katsed leida tee ühiskondliku elu tõeliste vastuolude ületamiseks on ebajärjekindlad ja tihtilugu praktiliselt abitud.

Millised katsed need on? Paljud kodanlikud teoreetikud, ideoloogid, kunstnikud ei näe kujunenud olukorrast üldse mingit väljapääsu. Teised näevad seda väljapääsu hoolimatuses kõigi ühiskondlikult tähtsate normide, korra ja seaduste vastu. Ilmekaks näiteks selle kohta on paljud kaasaegsed kodanliku kunsti teosed, näiteks lään-saksa režissööri W. Schlendorfi film «Elada iga hinna eest». Selle filmi kangelanna tappis juhuslikult oma sõbra. Kogu film on pühendatud selle näitamisele, kuidas mõrvar koos oma sõpradega püüab laipa peita. Taoline mitte just meeldiv tegevus kutsub tegelast sellest hoolimata esile mingi kummalise aktiivsuse, elevuse. Miks siis? Filmi kangelasi haaranud ärevust seletab režissöör nii: «Esmakordselt kontrollivad nad täielikult oma «tööprodukti». Nende elu kristalliseerub selle avantüüri ümber ja omandab mõtte.»

Arusaadav, et selle filmi kangelastel tekkis ainult vabaduse *illusioon*. Ent olukorda, millest nii veidral kombel välja rabelda püüti, on üldiselt õigesti kirjeldatud. Tõepoolest, kapitalistlikus ühiskonnas inimene mitte ainult ei kontrolli oma töö produkti, vaid, vastupidi, ta osutub selle produkti kontrolli all olevaks, kaotades seega isegi oma elu näilise mõtte. See mõte on peaaegu täielikult allutatud inimese poolt loodud produktide maailma iseseisvatele «tarvidustele», s.t. tootmise vajadustele, riigi bürokratliku aparaadil nõudmistele jne. Siin me põrkame uuesti kokku vana vastuoluga

indiviidi ja «olude» vahel. Seepärast mõistetakse siin ka vabadust kõige sagedamini kui vabadust *sellest maailmast*, s.t. selles ühiskonnas on vabadus, Marxi sõnade kohaselt, võimalik ainult kui negatiivne jõud vältida seda või teist.

Niisugune vabaduse käsitus näib paljudele ainuvõimalikuna, iga tahes teisiti mitte lahendatavate vastuolude kõige arukama lahendusena. Kapitalistliku ühiskonna vaimuga täiesti läbi imbunud inimesele näib ühiskonna ajaloolise arengu paratamatuse tunnustamine olevat täiesti mitteühendatav vabadusega. Tema jaoks on ainult kaks võimalust: inimene on kas vaba (paratamatusest) või ta on inimesest mitteolenevate seaduste ori. Viimasel juhul on inimese Ajaloo pime mängukann ja ei vastuta mitte millegi eest ega mitte kellegi ees. Siis pole mitte milleski süüdi ka mõrvarid ja kurjategijad, isegi siis, kui nende ohvrite arv ulatub miljonitesse. Mitte juhuslikult ei lõusnud seoses fašismi pealetungiga eriti teravalt päevakorda vabaduse ja paratamatuse, süü ja vastutuse probleem, mis iseloomustab näiteks Läänes levinud filosoofilist suunda — *eksistentsialismi*.⁴⁸

Ses suhtes on huvipakkuv kaasaegse prantsuse kirjaniku, filosoofi ja ühiskonnategelase Jean-Paul Sartre'i seisukoht. Vaatleme ta filosoofilist näidendit «Altona vangid».

Meie ees on sõjajärgne Saksamaa. Sõja lõpust on möödunud juba kolmteist aastat. Ent mälestus sõjast pole kustunud, nagu pole unustatud ka fašismi õudused. Seda enam, et näidend kirjutati ajal, kui neofašism tõstis märgatavalt pead mitte ainult Lääne-Saksamaal, vaid ka Prantsusmaal. Vaevalt paneb kedagi imestama, et poolteist aastakümnet pärast sõja lõppu on küsimus fašismi kuritegudest ja Teise maailmasõja ohvrite süüdlasest aktuaalne. See küsimus on Sartre'i näidendi tulipunktis, kuigi lahendatakse seda teatud määral tinglikult.

Näidendi kangelane Franz von Gerlach läbis kõik fašismisse suhtumise astmed jõuetust protestist alles algava hitlerliku terrori vastu kuni Nõukogude partisanide «vabatahtliku» piinamiseni Smolenski all. Nüüd aga püüab ta leida süüdlast selles traagilises finaalis, milleni koos kogu Saksamaaga jõudis ka tema — Franz von Gerlach. Ta tunneb, et on juhtunuga seotud ja otsib samal ajal endale õigustust, ta püüab süü veeretada «meie hirmsale sajandile». Niisugune ta on see sajand, midagi pole teha: alustasime ju Suur-

⁴⁸ Eksistentsialistliku problemaatika seosest kaasaja aktuaalsete probleemidega võib lugeda E. J. Solovjovi artiklites ajakirjas «Вопросы философии», 1966, nr. 12 ja 1967, nr. 1.

Saksamaa nimel, välja tuli aga midagi hoopis soovimatut. Saatus, saatuse kapriis, «sajandi riukad». Siis aga pole keegi süüdi või on süüdi kõik. Kõik 80 miljonit inimest? See on ju uskumatu. Tähen-dab, et keegi pole süüdi, järelikult ka tema — Franz von Gerlach pole süüdi.

Franz peab end veenma, isegi vastuolus tõeliste faktidega, et va-remetes lebavat Saksamaad on võitjad ülekohtuselt karistanud, et just seepärast paistetavad ta lapsed näljast ja pole mingeid lootusi maa taassünniks, teisiti ei leia Franz pääsu isiklikust süütundest: «Saksamaa peab kärvama, või ma olen tavaline kriminaalkurjate-gija.» Tegelikult eluga kokku põrgates eelistab kolmteist aastat luku taga istunud vang elu enesetapmisega lõpetada. Näidend lõpeb pea-kangelase väga tähendusrikaste sõnadega, mis kõlavad magnetofonilindilt siis, kui Franz on juba surnud: «Kust, kellelt on mul suus see läppunud, kibe maitse? Inimeselt? Loomalt? Minult endalt? See on sajandi maitse.»

Loomulikult on kõige kergem sajandit süüdistada. Saab aga niisu-guse ebamäärase viitamisega palju seletada? Üks ja seesama sajand sünnitab ju kurja kõrvuti heaga, argpüksi kõrvuti kangelasega, ohvri kõrvuti timukaga. Kogu probleem seisab ühiskondliku elu reaalsete protsesside konkreetses analüüsis, sotsiaalsete, klassijõu-dude tegeliku vahekorra arvestamises, iga inimese poliitilise seisu-koha kindlaksmääramises. Tõsi küll, selles küsimuses pole Sartre Franzu poolt, ta viide sajandile ei rahulda autorit. Sartre püüab leida väljapääsu reaalse inimese tegevuse analüüsis. Ent ta seisukoht on ebajärjekindel nii teoreetiliselt (kuna üldiselt on Sartre idealismi mõju all) kui ka poliitiliselt (selles ilmneb ta klassipiira-tus). Aga paljud ta kaasaegsed kapitalistlikes maades ei lähe üldse kaugemale sellele ühiskonnale omaste hädade ja õuduste vaatlemisest, ja jõuavad järeldusele, et kõige parem väljapääs on paratamatus täiesti kõrvale jätta ja sel viisil säilitada kas või või-malus, et inimene vastutaks ilmsete kuritegude eest.

Ühiskonna arengu objektiivsete seaduspärasuste eitamine on üldse äärmiselt iseloomulik kaasaegsetele katsetele ületada neid inimese probleemiga seotud raskusi. Kas see seaduspärasus eksistee-rib või mitte, pole paljude kodanlike teoretikute arvates üldse oluline. Peaasi on see, et inimene suudab suvaliselt, s.t. vastavalt oma soovidele ja tahtele, ümbritsevast maailmast üldse mitte hooli-des tegutseda. Oma äärmisel kujul seisneb see lähenemisviis väites, et maailmas on ainult üks seadus — inimese tahe. Selle kontsept-siooni idealistlik iseloom on silmanähtav. On kerge avastada ka ta äärmist reaktsioonilisust. Oma tahte maailmale pealesuru-

mine on vajalik ju siis, kui ühiskond areneb vastupidiselt oma aja ära elanud klasside huvidele, kui ajaloo objektiivne käik esitab neile alternatiivi: olla või mitte olla. Ega siis juhuslikult hakka hääbuv kodanluse klass just kapitalismi languse perioodil üha rohkem taolistest teooriatest kinni haarama. Pole juhus, et niisugune teooria oli fašismi ideoloogia alusmüüriks. Füüreri tahe kui ainus ajaloo seadus — kas see pole mitte iga kõige reaktioonilisema poliitika, mis tahes inimkonnale kõige ohtlikumate avantüüride ideaalseim õigustus?

Pehmemas vormis viib lootus indiviidi «vabale» omavolile selleni, et see omavoli osutub lihtsalt olude arenguga paralleelseks. Üks pole teisega mingil moel seotud ega tegutse koostöös teisega. Seejuures ei muuda indiviidi vabadus tegelikkuses mitte midagi: inimene omandab oludest sõltumatuse ainult oma hinges. Seoses sellega meenutan Sartre'i teise kangelase Orestese, draamast «Kärbsed», äpardusi. See draama on kirjutatud kaksikümmend aastat enne «Altona vange».

Draamas «Kärbsed» kirjeldatud sündmused kuuluvad kaugesse minevikku, kuid neis puudutatud probleemid on täiesti kaasaegsed. Sündmused toimuvad Vana-Kreeka linnriigis Argoses. Juba viisteist aastat on möödunud ajast, mil seda linna vapustas traagiline kuritöö. Argose praegune kuningas Aigisthos oli kunagi suure Agamemnoni alam. Ta tappis oma käskija, haaras trooni ja tapetu naise — Kliitaimnestra. Ka Agamemnoni poeg Orestes mõisteti surma, ainult tütre Elektra peale halastati. Ent Orestes jäi ellu, ja nüüd, palju aastaid hiljem, on ta uuesti kodulinnas Argoses. Elu, mille Orestes siin eest leiab, pole kaugeltki meeldiv. Argose elanikud on vastuvaidlematult kuulekad uuele valitsejale. See kuulekus on rajatud eelkõige hirmule.

Argoses väljakujunenud olukord meenutab fašistliku okupatsiooni aegset Prantsusmaad. 1943. aastal esitatud näidendi esimesed vaatatajad igatahes mõistsid seda niimoodi.

Hoolimata sellest tähtsast analoogiast poliitilises mõttes, ei ole ta näidendi teoreetiliseks tulipunktiks. Argosesse sattunud Orestes pörkab kokku tõeliselt hamletliku situatsiooniga: nagu Taani prints, nii ka Argose prints lahendab küsimust, kas on võimalik ja tarvilik Aigisthosele kuriteo eest kätte maksta? Kui Hamletil olid need mõtisklused ja kahtlused peamiselt psühholoogilist laadi, siis Orestese jaoks saab kättemaks iseloomu, mis on vahetult seotud inimese ja maailma eksistentsi probleemidega. Kas kättemaks pole mitte jumala poolt loodud seaduse omalaadne eitamine? Agamemno-

nit ei tapetud ju jumala tahte vastaselt! Siis aga võib-olla tuleks kättemaksule eelistada leppimist?

«Jumal» on siin ainult maailma objektiivse seaduse sümbol, samuti nagu «kättemaks» ja «leppimine» tähendavad vabaduse võimalust või võimatust selles maailmas. Kättemaks on vabaduse akt, loomuliku (või, mis teeb sama välja, jumaliku) paratamatuse eitamise akt ja protest selle paratamatuse vastu.

Orestes mõtiskles piinarikkalt selle situatsiooni üle. Lõppude lõpuks tuli ta järeldusele, et inimene on vaba, ei saa olla mittevaba. Tähendab kättemaks on õigustatud... Ja siis see toimuski. Aigisthos ja Kliitaimnestra on tapetud, tapetud ilma südametunnistuse piinadefi ja kahtlusteta, kuna veretöö pole midagi rohkemat kui vabaduse ilming.

Ent siin ilmneb, et kaugeltki mitte kõigile pole jõukohane niisugune raskus kui seda on vabadus. See on tugevate pärisosa. Nõrkade, keda kahjuks on enamus, osaks jääb ainult üks: südametunnistuse piinad. Just sellepärast jälitavad nende piinade kandjate erinõuded Elektrat ja ei puuduta, ei suuda puudutada Orestest. «Nende jõud on sinu nõrkuses,» räägib Orestes Elektrale. Orestese poole aga pöördub looduseadust kehastav Jupiter üleskutsega: kahetse! Ent kahetseda — tähendab nõustuda jumalate seadusega ja loobuda vabaduse annist. Uhke Orestes ei saa omaks võtta teid, mida taevased ja maised jumalad määravad nõrkadele inimestele. Teda ei hirmuta isegi üksindus, nende pärisosa, kes eelistasid jumalate seadustele vabadust... «Väljaspool loodust, looduse vastu, ilma õigustusega, ilma mingi tugipunktita peale iseenda. Kuid ma ei pöördu tagasi su seaduse rüppe, mulle pole määratud omada muud seadust peale minu isikliku. Ma ei pöördu tagasi su loomulikku maailma: seal on tuhandeid teid ja kõik nad viivad sinu juurde, mina aga võin minna ainult oma teed mööda. Sest ma olen inimene, Jupiter, aga iga inimene peab ise leidma oma tee.»

Niisiis astub Sartre siin välja looduse hingetu seadusega leppimise vastu. Kuid võitlus hingetu maailmaga pole tal veel seotud tõelise ajaloo, inimeste konkreetsete vajaduste ja tarvidustega. «Maailma järelemõtlematu vaikimine», mis läheb omasoodu, ja «inimese mäss», mis on tingitud ainult ta sisemistest hingelistest puhangutest, — niisugune on inimese vaba tegevuse ja maailma arengu objektiivse seaduse suhe, kui kasutada teise eksistentsialisti — Albert Camus' sõnu. Orestese mäss ei muuda tegelikult mitte midagi. Seepärast jääbki õnnetus Argoses pärast seda mässu kõik vanaviisi.

Vastavalt filosoofilisele kontseptsioonile, mida Sartre tol perioodil

jagas, tunnistatakse asjade olemasolev seis antud ühiskonnas muutumatuks, kuigi see hukka mõistetakse. Inimese sõltumatus «oludest» saavutatakse käesoleval juhul ju sel teel, et neid ignoreeritakse, sellega, et inimene eitab neid ainult oma teadvuses, tegelikult aga neile tahtlikult või tahtmatult allub. Oma tõelise sisu poolest, sõltumatult selle või teise teoreetiku headest soovidest ja püüdlustest, on niisugune kontseptsioon olemasoleva, s.o. kapitalistliku ühiskonna ja selle ebainimliku korra õigustamine. Selle kontseptsiooni äärmise tiiva pooldajaid iseloomustab isegi teadlik püüe niisugust korda säilitada.

Nagu näha ei õnnestu vastuolu «inimene — olud» sel teel ületada, et «olud» kõrvale heidetakse. Pole edukas ka katse kõrvale jätta näidatud vastuolu teine külg, s.t. indiviidi vaba tahe. Niisuguseid katseid aga on korduvalt tehtud. Kõige üldisemal kujul taandusid need katsed kujutlusele kõigi sündmuste absoluutsest ettemääratusest ja inimese täielikust abitusest. Inimene peab ajaloo poolt loodu ainult vastu võtma, ise aga ei suuda ta mitte midagi muuta, ei halvendada ega parandada. Ka sel, esimesele vastupidisel juhul on resultaat sama: inimene peab leppima olemasolevate tingimustega, kui vaenulikud nad inimesele ka ei oleks, ja passiivselt andma end saatuse paratamatule voolule.

Kas on vaja kuuvarjutuse pooldajate parteid?

Nagu näha viib kodanlike teoreetikute positsioon inimese vaba tegevuse ja maailma arengu, objektiivse seaduspärasuse vahekorra küsimuses äärmiselt reaktsioonilistele poliitilistele järeldustele ja on teaduslikult põhjendamatu. Oleks aga lihtsustamine, kui vaatleksime konstruktsioonide *indiviid või «keskkond», inimene või «olud»* paikapidamatust ainult kui teoreetilist viga, ühe või teise teoreetiku isiklikku oskamatust asjade olemasolevat seisust mõista, kui ajutist eksimust. Sel juhul piisaks ainult eksimuse faktile tähelepanu juhtimisest, et see kaoks.

Ent asi on kaugelt keerulisem. Need kodanlike filosoofide kontseptsioonid, millest me räägime, ainult kirjeldavad enam või vähem süstemaatilises vormis vastuolusid, mis tekivad inimeste reaalses tegevuses, ajalooprotsessi praktilistes kollisioonides. Marxi geniaalsus selles seisnebki, et uurides inimese reaalselt ühiskondlikku eksistentsi kapitalismi tingimustes, oskas ta täpselt piiritleda inimese tegevuse tõelist sisu ja selle «ümbermuudetud vorme», s.o. neid tegevuse tõelist sisu moonutavaid vorme, millistes ta esineb ühiskonnas, kus valitseb eraomand ja inimese ekspluateerimine inimese poolt. Seejuures Marx ei seletanud mitte ainult niisuguse moonuta-

nise fakti, vaid ka neid *põhjusi*, miks kodanliku ühiskonna teoreetikud esitavad seda moonutamist asja tegeliku olemuse pähe. «Kui inimesed ja nende vahekorrad,» kirjutasid Marx ja Engels, «esinevad kogu ideoloogias pea peale pööratult. . . siis tuleneb see nähtus niisamuti nende elu ajaloolisest protsessist, nii nagu esemete ümberpööratud kujutised silma võrkkestal tulenevad nende elu vahetust füüsilisest protsessist.»⁴⁹

Kapitalistlikele ühiskondlikele suhetele täielikult allutatud inimese reaalsest eluprotsessist kasvabki välja nende suhete niisugune kirjeldamine, mis mitte ainult ei ole vastuolus olemasoleva praktikaga, vaid, vastupidi, on vajalik kapitalistliku ühiskonna normaalseks funktsioneerimiseks. Kui see või teine inimene, kes elab selles ühiskonnas, *tegelikult* pole vaba, vaid on allutatud riigi bürokraatliku aparadi diktaadile, siis on talle lohutav kas või mõtteski kujutleda oma sõltumatust rõõmutust, kuid paraku reaalsest tegelikkusest. Kui elu mõte *tegelikult* taandub primitiivsete lõbude ja naudingute saamisele, siis jääb üle ainult selles otsidagi inimese kutsumust.

Kodanlikud teoreetikud, kes ei näe või ei taha näha olemasolevast olukorrast väljapääsu isegi siis, kui nad kritiseerivad antud ühiskondlikke suhteid, on sunnitud (sõltumata oma soovidest) neid ainult kirjeldama ja nendega kohanema.

Sellepärast ei võigi ekslikke vaateid lihtsalt kõrvale heita. Ei piisa isegi küsimuse õige käsituse neile vastandamisest, kuna ka pärast seda tunduvad ekslikud vaated «niisama üldiselt kehtivana kui tõsiasi, et õhk kui füüsikaline kehavorm jääb püsima, kuigi teadus lahutab õhu ta koostiselementideks».⁵⁰

Suhtumises marksismi ilmneb väga spetsiifiliselt see kodanlikule teadusele iseloomulik inimese eksistentsi tunnetamise iseärasus kapitalismi tingimustes. Marxi ja Lenini poolt pakutav probleemi lahendus on kodanlikule teadusele vastuvõetamatu, kuna see nõuab eraomandil rajaneva ühiskonna *likvideerimist*, seega ka selle poolt paratamatult loodavate teoreetiliste eksimuste kaotamist. Kodanlike teoreetikute seisukoht on, et sotsialism ei suutnud ja põhimõtteliselt ei suudagi realiseerida Marxi ja Lenini teoreetilisi ideid. Nad omistavad sel viisil marksistidele iseenda võimetuse probleemi lahendada, selleks et seda suurema eduga. . . nende õpetust hüljata. Nii kordab järeldus, et inimene on ühiskondlike suhete kogum, marksismi antikommunistlike kriitikute arvates ainult natuke muudetud kujul teesi inimese ja «keskkonna», indiviidi ja «olude» vastuolu-

⁴⁹ K. Marx ja F. Engels. Religioonist, lk. 56.

⁵⁰ K. Marx. Kapital, I kd., lk. 73.

lisest suhtest. Seejuures tõlgendavad nad käitumise, tegevuse, vastastikuste suhete norme kui midagi inimesele ainult välist, mida ta passiivselt omandama peab. Sellest tehakse järeldus, nagu lähtuksid ka marksistid ise «olude» mõju tunnistamisest inimese suhtes määravaks jõuks, seejuures kuni pisidetailideni välja.

Siis aga jätkaks ühiskondliku arengu objektiivne tingitus paratamatuse inimese tegevusest hoopis kõrvale: «olud» viivad ka nii, iseendast, sinna, kuhu vaja. Inimesel jääb üle ainult oodata, kunas ajalooliselt vältimatu toimub. Niisugusena kujutavad paljud kriitikud marksistlikku teooriat.

Ka käesoleval juhul, jätkavad nad oma arutlust, tegutsevad need marksistid, kes võitlevad töölisklassi partei loomise, proletariaadi revolutsioonilise liikumise laiendamise ja sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamise eest, täiesti ebaloogiliselt. Milleks seda kõike? Ajaloo vältimatu käik viib ju niigi soovitud tulemusele, kommunismile. Milleks asjatult rahutust tunda? Juba möödunud sajandil sõnastas saksa õigusteadlane Stammler selle, marksismi kriitikute arvates «veenva» argumendi oma raamatus «Majandus ja õigus materialistliku ajalookäsituse seisukohalt». Ta võrdles marksistide püüet organiseerida revolutsioonilist liikumist revolutsiooni võidu poole, seda liikumist juhtida suutva partei loomist kuuvarjutusele kaasaaitajate partei loomisega. Kujutlege, arutles Stammler, et on olemas inimesed, kes on huvitatud kuuvarjutusest. Kas nad hakkavad looma parteid, et kiirendada selle soovitud sündmuse saabumist? Vaevalt küll. See sündmus saabub ju raudse paratamatusega ning selle kiirendamine või aeglustamine pole mingile parteile jõukohane. Milleks siis luua kommunistide parteid, kui kommunistliku ühiskonna saabumine on tingitud samasugusest raudsest ajaloolisest paratamatusest?

Omal ajal lükkas G. V. Plehhanov selle argumendi ümber. Ent pool sajandit hiljem, 1961. aastal Münchenis ilmunud raamatus «Kommunismi ideoloogilised alused» (õigem oleks olnud öelda — antikommunismi) oli see väide peaaegu sõna-sõnalt ära toodud: «Kui kommunism saabuks niisama paratamatult kui järjekordne kuuvarjutus, oleks inimestel vaja ainult selle kommunismi saabumist oodata ja poleks vaja luua mingeid organisatsioone selle ellukutumiseks.» Ilmne Stammleri plagieerimine. Ent on ka «uudis». Marksismi kaasaeagsed kriitikud kinnitavad, et kommunistid, inimeste aktiivset tegevust rõhutades, säilitavad oma õpetuses «ilmse vastuolu» selleks, et oma poliitilist kurssi õigustada, teisiti, väidavad nad, «osutuks mis tahes agitatsioon, mis tahes üleskutse klassivõitlusele ja revolutsioonile mitte ainult liigseks, vaid ka mõttetuks».

Illusioonid ja reaalsed faktid

Taolisi kallaletunge marksismile, on kerge kummutada. Selleks tuleb näidata, kust võetakse see teoreetiline vastuolu, mille lahendamise võimatust marksismi vaenlased sellele omistavad. Arvukate, nn. «keskkonna» (või «olude») teooria ümber koondunud vastuolude põhjuse avastaski Marx tegelikkuse reaalses faktis, mille nimeks on *tööjaotus*.

Küllalt sageli tähistatakse terminiga tööjaotus *spetsialiseerumist*. Me teame, et erinevad inimesed teevad ühiskonnas erinevat tööd, neil on erinevad erialad. Nende spetsialiseerumine ilmneb selles, et, esiteks, nad suunavad oma tegevuse erinevatele esemetele (näiteks on erinevad kündja ja treiali tööobjektid), teiseks, nad töötavad erinevate tööriistadega, ja kolmandaks, nende töövõtted on erinevad. Spetsialiseerumine on mis tahes tööprotsessi loomulik tingimus ja normaalses tingimustes ei too see kaasa mingeid negatiivseid tagajärgi. Veel enam, see on vajalik tootmise arenguks, kuna ta aitab kaasa töötootlikkuse märgatavale tõusule. Spetsialiseerumise puhul ju inimene keskendub teatud tegevuse liigile ja õpib seda kiiremini ning paremini tegema. Tehnika ajalugu näitab, et spetsialiseerumine on ka masinate kasutuselevõtmise eelduseks, s.t. see tingib tootlike jõudude arengu.

Need töötegevuse küljed, mida spetsialiseerumine puudutab, ei ole üldse *igasuguse* tegevuse hädavajalikeks külgedeks. Ja kuigi töö on lahutamatu seotud objektiga, millele ta suunatud on, ja on mõeldamatu ilma tööriistade kasutamisetä, on töö *inimlikule* sisule tähtsusetu, millise tööriistaga ja millist objekti just see inimene töötleb. Ivanov, kes töötab treipingil, ja Sidorov, kes töötab pagaritööstuses, erinevad kui spetsialistid, kuid ei pea tingimata erinevaks kui inimesed. Täpsemalt öeldes, nende individuaalsed erinevused, millel on palju põhjusi, sealhulgas ka eriala, ei puuduta niisuguseid omadusi, mis on neile kui inimestele, oma isikliku maailma loojatele omased.

Erinevalt spetsialiseerumisest mõistsid marksismi-leninismi klassikud tööjaotuse all selle sõna otseses mõttes *töö sotsiaalset jaotamist*, s.t. niisuguste töötunnuste, mis moodustavad selle inimliku sisu ja lahutamatu omadused, jaotamist erinevate inimeste vahel. Sel juhul jaotatakse juba inimese elutegevus ise, ja selle üksikud küljed muutuvad ainulaadseteks ja üksikule inimesele eluaegselt kinnistatud funktsioonideks. Teiste sõnadega, need tegevuse küljed, mis lahutamatus ühtsuses moodustavadki tegevuse sisu, lahutatakse, ja nad muutuvad erinevate inimeste funktsioonideks: ühed tegelevad vaimse, teised füüsilise tööga, ühed planeerivad, feised täida-

vad plaane, ühed juhivad, teised aluvad, ühed püstitavad eesmärgi, teised realiseerivad neid jne. jne. Kapitalistliku tootmisviisi tingimustes saavutab sotsiaalne tööjaotus äärmise astme. Siin muutub iga tegevuse liik isoleeritud inimeste grupi, kes oma huvide ja püüdluste poolest üldse või peaaegu üldse pole seotud kõigi teiste ühiskonnaliikmetega, monopoolseks omandiks.

Niisugune tööjaotus toob kaasa rea väga olulisi sotsiaalseid tagajärgi. Eelkõige teeb see inimese «osaliseks» (Marx), kuna neis tingimustes inimene täidab ainult osa talle omaseid inimlikke funktsioone. «Ühes tööjaotusega jaguneb osadeks ka inimene,» kirjutas Engels. «Teatava ühe tegevuse väljakujundamisele tuuakse ohvriks kõik muud füüsilised ja vaimsed võimed. Säärane inimese kängumine kasvab sedamööda, kuidas suureneb tööjaotus. . .»⁵¹

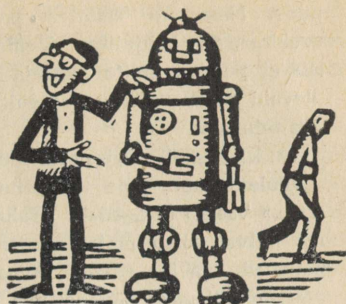
Oma piiratud tootmisfunktsioonide sooritamiseks kohandatud, sõna otseses mõttes «sobitatud», nii nagu sobitatakse masinaosa, tööline saab

spetsialistiks, kuid väga kitsa erialaga spetsialistiks ja kaotab samal ajal kõik ülejäänud inimlikud võimed ja omadused. See on kapitalistliku tootmisviisi arengu otsene tagajärg. Teravmeelne tšehhi kirjanik K. Čapek oskas oma loomingus tabada ja peegeldada sellise sobitamise mõningaid väga iseloomulikke iseärasusi. Čapeki ühe näidendi kangelane, robotite tootmise kontserni peainsener Domin räägib: «Inimene on olend, kes ütleme näiteks tunneh rõõmu, mängib viiulit, armastab jalutada ja üldse tunneb vajadust teha tervet hulka asju, mis... mis, õigupoolest. . . on täiesti üleaarused, kui tal tuleb näiteks kududa või arvepidamisega tegelda. Diiselmootorit ei kaunistata kurinatega. . .»

⁵¹ F. Engels, Anti-Dühring. Tallinn 1954, lk. 258.

«Arendades virtuooslikkuseni lausa ühekülgeid erialasid üldtöövõime kulul,» kirjutas Marx, «hakkab manufaktuur kujundama erialaks igasuguse arengu puudumist.»⁵²

Ent sellega asi ei piirdu. Stiihiliselt kujunev sotsiaalne tööjaotus esineb kui midagi ühiskonna igale liikmele väljastpoolt pealesurutut, see valitseb inimese üle nagu saatus ja sunnib teda endale alluma nagu looduse stiihiline jõud, maavärin või veeuputus.

Sellega moonutatakse inimese olemuse aktiivset ilmnemist. Inimene muutub ainult vastastikuses seoses olevate ühiskondliku tegevuse liikide süsteemi lülks, elemendiks. Seejuures jääb too vastastikune seos ise mitte ainult väljapoole inimese kontrolli raame, vaid isegi ka väljapoole ta arusaamist. Inimese tegevuse ühiskondlik mõte, s. t. koht tööjaotuse süsteemis eksisteerib täiesti sõltumatult inimesest endast. Inimene ei tegutse ta enda poolt seatud eesmärkide huvides, vaid allutab oma jõupingutused teiste isikute eesmärkide või üldse tootmissüsteemi ilmetute tarviduste realiseerimisele. Eelkõige ilmneb see selles, et tihti inimene tegeleb teatud tööga üldse mitte seepärast, et ta selle ühiskondlikku tähtsust mõistab, ka mitte seepärast, et see töö talle meeldib. Tal on lihtsalt vaja millegagi tegelda, selleks et elada. Ja elukutse, eriala saadakse enamikul juhtudel olukordade puhtal kujul stiihilise kokkusattumise resultaadina. Ka kutsetegevuse iseloom ise (tööriistad ja -võtted, nende seos teiste tootmisliikidega) esineb kui tundmatu asi, ei ta kelle poolt ja milleks loodud, millele ei saa allumata jääda (aga mis põhjusel, kas harjumuse, kasvatus mõjul või hirmust karistuse ees, on täiesti ebaoluline).

Inimene kaotab täielikult looja omadused, kuna ta eemaldatakse igasuguse tegevuse niisugustest olulistest külgedest nagu planeerimine, eesmärgi väljatöötamine, tegevuse kontroll jne. Ta muutub lihtsalt krüvikeseks, kapitalistliku tootmisemasina detailiks.

G. V. Plehhanov viitab ühele XIX sajandi 70-ndate aastate populaarse kirjaniku N. I. Naumovi jutustusele — «Kurnaja». Selle jutustuse kangelased suhtuvad täiesti eitavalt sellisesse täiesti loomulikku nähtusse, kui seda on neid ümbritseva maailma asjade üle järelemõttele-

⁵² K. M a r x. Kapital, I kd., lk. 306

mine. Niiuguse «mõtte» peab talupoeg minema kihutama kui «veidra», s. t. kahjuliku. «Veidrateks mõteteks loetakse niiuguseid, mis ei puuduta mitte mõtleja isiklikku majapidamist, vaid olemasolevaid ühiskondlikke suhteid. . .» Nii mõtelda «ei saa», kinnitab üks talumees.

«Miks siis ei saa, selgita mulle?» küsib talt autor.

«Pole omane, pole talumehe asi niiugustesse mõtetesse süveneda,» vastab ta ägedalt. «Talumehe asi on, isake, ühte teada: künnna, külva, valva majapidamise järele, täida, mis ülemused sult nõuavad, aga ära süvene, jumala pärast. . .»

«Ära millessegi süvene, mis ümberringi ka ei tehtaks, kas nii?»

«Mitte põrmugi pole vaja süveneda!»

Talupoeg, resümeerib G. V. Plehhanov, «künnab, külwab, valvab majapidamise järele, täidab, mis ülemused talt nõuavad, kuid mitte kunagi «ei süvene». See pole tema asi. Süvenema peavad inimesed, kes elavad keskuses, tema aga peab kindlustama neile majandusliku võimaluse süvenemiseks, s. t. jällegi kündma, külvama, majapidamise järele valvama ja muud sellesarnast. Olemasoleva ühiskondliku tööjaotuse puhul muutub «mõte» tootjale täiesti ülearuseks ja isegi kahjulikuks tegevuseks.»

Vastavalt tööjaotuse süvenemisele kasvab üha rohkem paljude inimeste «väljalülitamine» tootmis- ja kõigi muude tegevuste loomingu- lise küljest. Need loomingu- lised funktsioonid ise aga saavad väga piiratud arvu spetsialistide osaks. «Ühele poolele koguneb tohutu inimmass, keda karjatab masinaline tehnika. Inimesed töötavad ja elavad masinate jaoks. . . Teisele poolele aga eraldub väike arv inimpäid, ettevõtjaid, organisaatoreid, avastajaid, insenere,» kir-

jutas XX sajandi 30-ndail aastail saksa idealistlik filosoof O. Spengler.

Tänapäeval on taoline seisukoht kodanlikus kirjanduses üldtunnustatud. Sellest tuleneb paratamatult ükskõiksus, osavõtmatus kõige vastu, mis läheb väljapoole inimese vahetu ja igapäevase tegevuse piire.

Tagajärjeks on, et ühiskondlik organism esineb iga üksiku inimese suhtes kui midagi välist, mis temast ei sõltu ja ta täielikult endale allutab. Nii kaju-

neki vaade, et mitte inimene ei loo oma maailma, oma teiste inimestega vahekorra maailma, vaid see maailm loob inimest, tegutsedes kui eriline, inimese suhtes iseseisev «jõud». Ja ongi valmis «keskkonna» või «olude» teooria.

Siin pole asi ainult inimese kujutlustes oma elust ja oma maailmast, «keskkonna» teooria pole lihtsalt teoreetiline eksimus, inimeste mõtetegevuse teatav puudus. Ei, see teooria peegeldab asjade reaalselt olekut, mis mitte ainult ei vasta, vaid, vastupidi, on vastuolus inimese ja tema poolt loodud maailma vastastikuste suhete olemusega. Tööjaotusel ja eraomandil põhinevas ühiskonnas on see vastuolu paratamatu. Selle tulemusena sünnib ekslik kontseptsioon, mille kohaselt ühiskond areneb omaenda seaduste järgi, mis *ei ühtu* inimeste tegevuse seadustega.

Me jõudsimegi niisuguse olukorra mõistmiseni, kus inimese poolt toodetud tööproduktid, mitte ainult esemed, vaid ka sotsiaalsed suhted, teoreetilised kontseptsioonid jne. väljuvad oma looja kontrollilt ja hakkavad tema üle valitsema.

Sellega seletub, et inimeste suhted kapitalistlikus ühiskonnas erinevad kui midagi inimestest sõltumatut ja neid endale allutatavat. Inimene on ainult lüli esemete ja sündmuste ahelas, ta sõltub sellest ahelast ja seepärast muutub ka ise esemeks, mängukanniks Ajaloo käes, mis inimest kasutab enda, ainult temale teada olevate eesmärkide saavutamiseks. Kas on vajadust spetsiaalselt rääkida, et niisugustes tingimustes on vabadus ainult illusioon.

Esrindlik ühiskondlik mõte märkis selle fakti ära juba kapitalistliku ühiskonna koidikul. Näiteks Friedrich Schiller rõhutas tööjaotust hinnates, et see muutub üha rohkem ja rohkem ajaloo peaaegu ainsaks eesmärgiks ja vältimatult orjastab inimese. «Nüüd on lahutatud. . . seadused ja kombad, nauding on eraldunud tööst, vahend eesmärgist, jõupingutus autasust. Üksiku väikese tervikukillu külge igaveseks needitud inimene muutub ise killuks. . . Sel moel hävitatakse järk-järgult üksik konkreetne elu, selleks et terviku abstraktsioon võiks jätkata oma viletsat olemasolu.» Teises kohas kirjutas ta: «Kui palju ka maailm kui tervik ei võidaks sellest inimjõudude jahus arengust (nii nimetas Schiller tööjaotust — E. B.), ei saa siiski eitada, et arengu poolt puudutatud indiviidid kannatavad selle maailma eesmärgi lõhumise all.»

Alles Marx seletas esimesena rangelt teaduslikult, kuidas tööjaotus mõjutab inimese vabadust. Kõrvuti individuaalsete eesmärkidega, mida iga inimene järgib, on ka niisuguseid, mis on neile või teistele ühiskonna gruppidele, mõnikord kogu ühiskonnale, ühised. Niisugusteks eesmärkideks võivad näiteks olla vajadus kaitsta isamaad

vaenlase kallaletungi eest, püüe parandada oma sotsiaalset ja majanduslikku olukorda, vabaneda türanni ikkest jne. Ent taolised ühised huvid ja neile vastavad eesmärgid on erinevates suhetes ühiskonna arengu seadustega: nad kas vastavad neile või on nendega vastuolus, ühtuvad ühiskonna arengu objektiivse käiguga või on selle vastu suunatud. Esimesel juhul on meil tegemist tõeliselt ühise huviga, teisel juhul aga on see huvi ainult illusoorset ühine, asub ühiskonna nende liikmete teadvuses, kellele see on muutunud tegevuse eesmärgiks. Kuna inimese isiklike (individuaalsete või ühiste) eesmärkide nimel ettevõetud tegevus on vaba, ei saa vabadusest juttugi olla antagonistlikus ühiskonnas, kus inimese huvid ja eesmärgid pole isiklikud, vaid on talle väljastpoolt peale surutud. Ühiskondlikud huvid, mis väljendavad ajaloolise arengu objektiivseid tarvidusi, jäävad siin enamiku inimeste tegevusest kõrvale ja esinevad kõige sagedamini ühiskonna arengu stiihiliselt kujunenud resultaadina. Kui nende ühiskondlike huvide ühtumine indiviidide huvidega ka aset leiab, siis on see ühtumine reeglina ajutine, peasi aga, ei väljenda kaugeltki mitte täiel määral ühiskondlike tarviduste tõelist sisu.

Kuidas olid lood näiteks kodanliku revolutsiooni eelduste väljakujunemise perioodil? Ühiskonna üleminek feodalismilt kapitalismile lahendab need vastuolud, mis tekivad feodaalkorra rüpes ja seepärast ta vastab ühiskonna arengu objektiivsele suunale (väljendab põhilisi ühiskondlike tarvidusi). Samaaegselt teenib see üleminek ka nn. kolmanda seisuse esindajate isiklike huvide rahuldamise eesmärki. See tingibki nende aktiivse osavõtu vana korra kukutamisest. Pärisorjapidajate huvid aga on diametraalselt vastupidised. Ent isegi need, kes on huvitatud feodaalkorra kukutamisest, ei mõista lõpuni kogu oma tegevuse mõtet ja sisu, neil pole selget ülevaadet, milline kord just tuleb vihatud feodalismi asemele. Vähe sellest, nad joonistavad oma kujutluses soovitud tulevikust väga moonutatud pildi. Just nii sündisidki kapitalistlikus ühiskonnas kujutlused, mis seoti vabaduse, võrdsuse ja vendluse võidukäiguga.

Käesoleval juhul on meil vähemalt tegemist ühiskonna enamuse huvidega, kuidas neid see või teine ajalooprotsessist osavõtja ka ei tunnetaks. Ent tihti püüavad valitsevad klassid oma piiratud omakasupüüdlikke huvisid esitada ühiskonna kõigi liikmete, kogu ühiskonna huvidena. Niisugune on näiteks katse esitada kapitalistlikku ühiskonda «üleüldise heaolu riigina» jne. Selle eesmärgi saavutamiseks kasutab valitsev klass riigivõimu, võimsat propagandaaparaati, mis tänapäeval on varustatud väga täiuslike tehniliste vahenditega,

nn. massikommunikatsiooni vahenditega. Siia kuuluvad raadio, televisioon, ajakirjandus, kinotööstus jne.

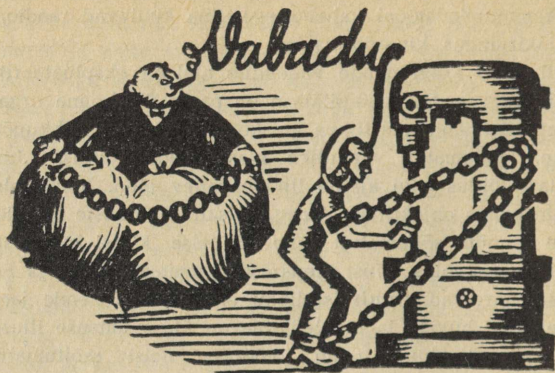
Tõsi küll, isegi kõigi nende vahendite abil on eksploateeritavaid töötajaid raske veenda, et kapitalism on parim ühiskonna organisatsioonivorm. Klassiantagonistlikus ühiskonnas on alati kokkupõrkeid, vastandlike, lepitamatult vaenulike klassihuvide võitlus. Just see võitlus, klassivõitlus ongi ajaloo liikumapanev jõud. Inimestele aga näib, et ühiskonna objektiivne areng, ühiskonna tõeliste huvide realiseerimine toimub sõltumatult selle või teise klassi huvidest või isegi nendega vastuolus. «Just seepärast,» kirjutasid Marx ja Engels, «et inimesed järgivad *ainult* isiklikku erihuvi, mis nende jaoks ei ühti nende ühise huviga ja et üleüldine on üldse ühtsuse illusoorne vorm, on see üleüldine neile «võõras», neist «sõltumatu». . . huvi. . .»⁵³ Järelikult esineb iga indiviid kõige sagedamini ajaloolise arengu nõuete ebateadliku täideviija osas, ja oma individuaalseid eesmärgi järgides teenib tegelikult Ajaloo eesmärgi, mis tihti on inimesele pealegi isiklikult võõrad. Tähendab — inimene ei ole vaba.

Konkreetselt väljendub vabadus (või selle puudumine) neis õigustes ja kohustustes, mis inimesel antud ühiskonnas on või mida tal ei ole. Mida vähem on tal reaalseid õigusi ja mida rohkem ta kohustused esinevad talle jõuga väljastpoolt pealesurutuina, seda vähem vaba ta on. Pealegi on iga inimese õigused ja kohustused otsest sõltuvuses antud ühiskonnas valitsevatest omandussuhetest. Tööriistadest ja tootmisvahenditest ilma jäetud klass just seepärast osutubki eksploateeritavaks, s.t. mittevabaks, et tal pole reaalseid õigusi tootmise, ühiskonna asjade juhtimiseks jne. Vähe sellest, klassiühiskonnas tekib omamoodi kindlate sotsiaalsete gruppide monopol mitmesugustele tegevuse liikidele ja neile vastavatele inimvõimetele. Just seepärast ongi kapitalistlikus ühiskonnas nii raske töötajatel osa saada teaduse ja kunsti saavutustest, aktiivsest ühiskondlikust tegevusest.

Võib-olla, et selles ühiskonnas on vähemalt need vabad, kes kuuluvad valitsevasse klassi, kelle eraomanduses on tööriistad ja tootmisvahendid? Tõepoolest, neil on rohkem õigusi ja ses suhtes on nad rohkem vabad. Kuid ka nende vabadus on siiski piiratud valitsevasse klassi kuulumisega, peaaasi aga, võimalusega realiseerida oma tegevuses ainult murdosa oma võimeid. Kas mitte sellest ei räägi niisugune kodanlase kogu olemust läbiv tunne, kui kasuahnus!

Niisiis seisavad «inimene — olud» probleemi ümber kuhjatud teo-

⁵³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»), стр. 43.

reetilised konstruktsioonid meie ees nüüd teatavates ühiskondlikes tingimustes olevate inimeste reaalse eluprotsessi omapärase väljenduse ja tunnetusena. Selles peitubki kõigi marksismieelsete ja antimarksistlike teoreetiliste konstruktsioonide põhiline nõrkus, et nende autorid ei suutnud väljuda nendest «teatud ühiskondlike suhete», konkreetsemalt öeldes — kapitalistlike suhete raamidest. Nad kõik, kas teadlikult või ebateadlikult, avalikult või osavalt maskeeritud vormis kaitsesid, õigustasid kapitalistlikku korda, äärmisel juhul leppisid sellega kui vältimatu pahega. Neil kõigil ei jätkunud ühte — olemasoleva ühiskondliku korra revolutsioonilise ümberkujundamise paratamatuse tunnetamist.

Kommunism lahendab ajaloo mõistatused

Alles Marx, kes lõi tõeliselt revolutsioonilise õpetuse kapitalistlike tootmissuhete ja kõigi selle poolt sünnitatud ühiskonna arengu pahede likvideerimisest, ületas selle puuduse.

Marksismile kui teaduslikule teooriale töölisklassi vabastamisest, maailma revolutsioonilisest ümberkujundamisest inimese nimel ja inimese enda jõududega on mõeldamatu passiivne, maailmas toimuvate sündmuste vaatleja seisukoht. Marksisti seisukoht — see on aktiivse tegelase, revolutsionääri seisukoht. See on tingitud maailma arengu objektiivsetest seaduspärasustest, ta põhineb teadmistel, arengu taoliste perspektiivide, ühiskonna arengu suuna sügavalt teaduslikul mõistmisel. Ainult niisugune seisukoht avab võimaluse teoreetiliste vastuolude, ajaloo poolt sünnitatud kõikvõimalike «mõistatuste» ja «saladuste» lahendamiseks. Selles mõttes tulebki

mõista Marxi, kes rõhutas, et teoreetilised vastuolud ületatakse lõppkokkuvõttes praktilisel teel, nende ühiskondlike suhete kõrvaldamisega, mis teoreetilisi raskusi sünnitasid.

Kodanliku filosoofia põhiline eksimus selles seisnebki, et võideldes nende või teiste (mida peetakse ekslikeks või mis seda tõepoolest on) maailma käsitavate *mõtete* vastu, ei puudutata seda maailma, mis need mõtted sünnitab. Seejuures on teooria teatavad vastuolud alati ühiskonna elus endas olevate vastuolude väljakujunemise peegelduseks. Ja teoreetilise vastuolu võib mõtlemine lahendada ainult siis, kui tegelikkuses tekivad vähemalt tendentsid reaalse elu vastuolude praktiliseks lahendamiseks, ja mitte teisiti. Loomulikult ei vähendata seega mingil määral teooria osatähtsust, kuna selle arengu võimaliku suuna avastamine tegelikkuses, mõistmine, kuidas teooria mõjutab teadusliku probleemi lahendamist, on äärmiselt keeruline ülesanne ja pole kaugeltki igale teadlasele jõukohane. Pealegi ei lahenda ühiskonna arengu tendentsid ise elulisi vastuolusid. Seda teevad oma ajalugu loovad inimesed, klassiühiskonnas aga olemasoleva ühiskonna muutumisest huvitatud ja seda teha suutvad klassid. Tähendab, et ka teoreetik peab teaduse vastuoludele lähenema nende klasside seisukohalt.

Täiel määral käib see ka kõnesoleva probleemi kohta. Filosoof ja revolutsionäär Marx just seepärast suutiski teoreetiliselt lahendada inimese ja «olude», indiviidi ja «keskkonna» vahekorra probleemi, et ta kapitalistliku tootmisviisi liikumises endas nägi praktilist võimalust ja vahendeid nende suhete likvideerimiseks, mis maudavad inimese ta enda poolt loodud ühiskondlike suhete ja ajaloo arengu seaduspärasuste passiivseks tagajärjeks. Need võimalused ja vahendid asuvad maailmaajaloo magistraalteel, kommunistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni loomise teel. «*Igakülgne* sõltuvus, see stiihiliselt kujunenud indiviidide *maailmaajaloolise* koostöö vorm muutub tänu kommunistlikule revolutsioonile kontrolliks ja teadlikuks valitsemiseks jõudude üle, mis on sünnitatud inimeste vastastikuse mõjutamise poolt ja mis senini näisid neile täiesti võõraste jõududena ning sel kujul valitsetid inimeste üle.»⁵⁴ Need Marxi ja Engelsi sõnad annavad võtme meie probleemide lahendamiseks.

Sotsialistlik revolutsioon ja kommunistliku ühiskonna rajamine eeldavad niisugust «olude» muutumist, kus kõrvaldatakse objektiivsed tingimused, mis inimest täielikult allutavad hingetuile ühiskond-

⁵⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»), стр. 49.

likele jõududele, teda vigastavad. Niisuguste tingimuste hulka kuuluvad eelkõige eraomand ja inimese ekspluateerimine inimese poolt, mis lõppkokkuvõttes tulenevad sotsiaalsest tööjaotusest. Tööriistade ja tootmisvahendite ühiskondlik omandus tagab võimaluse *kõigi* inimeste põhimõtteliselt ühesuguseks suhtumiseks *kõigisse* ühiskondliku tegevuse sfääridesse. Kui tootmine ja teadus, poliitika ja kunst on kõigile kättesaadavad, kui nendega tegelemine pole seotud mingite (varanduslike, poliitiliste või muude) eeliste ja privileegide olemasolu või omandamisega, siis tähendab see seda, et iga indiviid on täieõiguslik ja kõigi teistega võrdne ühiskonna liige. Siis ei sõltu tema koht ühiskonnas mitte sellest, millist funktsiooni ta tööjaotuse süsteemis täitma peab, vaid ta võimete ja annete arengutasemest. Seejuures osutub sellest arengust huvitatuks mitte ainult tema isiklikult, vaid ka kogu ühiskond, kuna ühiskonnaelu kommunistlik ümberkujundamine on mõeldamatu miljoniliste töörahvahulkade aktiivse osavõtuta. Kommunism eeldab reaalsete võimaluste loomist *iga* indiviidi muutmiseks aktiivseks ajalootegijaks just sel määral, mil määral see aktiivne tegevus esineb kommunismi ülesehitamise paratamatu ja tähtsaima eeldusena.

Juba kapitalismi ajal, tänu osavõtule aktiivsest revolutsioonilisest tegevusest, hakkavad proletariaadil välja kujunema need omadused, mis muudavad ta teadlikult ja sihikindlalt tegutsevaks ajaloo loojaks, isiksuseks, kes on kogu ühiskondliku rikkuse tegelik peremees ja kes vastutab kõige ühiskonnas toimuva eest.

Esimene samm tööliklassi revolutsioonilises võitluses on ka esimene samm vabaduse poole. Kuna selles võitluses proletariaat teostab omaenda eesmärgid, mis ühinevad ühiskonna arengu tarvidustega, kujundab välja võitleja, uue ühiskonnakorra looja, ajaloo protsessi teadliku ja aktiivse osavõtja omadused. «Ori» kirjutas Lenin, «kes on teadlik oma orjaseisundist ja võitleb selle vastu, on revolutsionäär. Ori, kes ei tea, et ta on ori ja kes vireleb oma vaikivas, ebateadlikus ja tummas orjaelus, on lihtsalt ori. Ori, kelle suu jookseb ila, kui ta enesega rahul olles kirjeldab orjaelu võluisid ja on vaimustatud toredast ja heast isandast, see on tallalakuja, kaabakas.»⁵⁵

Pole muud teed vabaduse kättevõitmiseks, holopi ja sõnatu orja revolutsionääriks muutmiseks peale aktiivse, teadliku, organiseeritud võitluse. See tõestab veel kord partei, kes võitleks kommunismi ülesehitamise eest — kuigi see võit on ajalooliselt paratamatu —, loomise vajadust ja näitab niisuguse partei kuuvarjutuse saabumisele

⁵⁵ V. I. Lenin. Teosed, 13. kd., lk. 37.

kaasaaitajate parteiga võrdlemise kogu totrust. Ühiskonna arengu ajalooiselt vältimatu protsessi vajalikeks tingimusteks ja eeldusteks on ju inimeste *teadlik, organiseeritud* tegevus. Ilma selleta, tähendab ka ilma parteita, kes organiseerib proletariaadi revolutsioonilist liikumist, ei saa ajalooliselt paratamatu nähtus lihtsalt saabuda.

See liikumine viibki eraomandil põhineva ühiskonna likvideerimisele, kommunistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni võidukäigule, mis Engelsi sõnade järgi on hüpe paratamatuse riigist vabaduse riiki. Juba kommunistliku ühiskonna esimene faas — sotsialism — muudab põhjalikult inimese sotsiaalset seisundit. Töõriistade ja tootmisvahendite ühiskondliku omanduse valitsemise tingimustes areneb ühiskond iga tema liikme materiaalsete ja vaimsete vajaduste rahuldamise huvides. Seepärast on inimese vabastamine seotud eelkõige sellega, et ta isiklikud eesmärgid ja huvid hakkavad üha rohkem ühinema ühiskonna huvidega. Ühiskonnal tervikuna ei saa olla huvisid, mis oleksid vastuolus üksikisikute huvidega, kuna kommunismi printsipi on iga indiviidi täielik ja vaba arenemine. Kommunismis, nagu Marx ütles, «on huvide ühtsus saanud põhiprintsiibi, milles ühiskonna huvi enam ei erine iga üksikisiku huvist».⁵⁶

Konkreetselt ilmneb see inimese isiklike eesmärkide ja huvide ning ürituse, mida ta teenib, objektiivsete huvide ühtelangemises.

Eelnenud ajalooepohhidel toimus ühtelangemine haruharva, pigem oli see erandiks. See võis ilmnedä väljapastva kunstniku tegevuses, kellel ühiskonna huvide teenimine isiklike eesmärkidega täielikult ühte langes. Ent see, mis siis oli erandiks, muutub kommunismi tingimustes reegliks, vabade inimeste käitumise ja tegevuse üleüldiseks vormiks.

Paljud Marxi-eelsed filosoofid unistasid ühiskonnast, kus oleks teostatud isiklike ja ühiskondlike huvide harmoonia. Nende filosoofide hulka kuulub ka prantsuse materialist Helvetius. «Kui kodanikud ei suudaks saavutada isiklikku õnne teisiti kui ühisele hüvele kaasa aidates, oleksid ainult hullumeelsed pahelised; kõik inimesed oleksid sunnitud olema vooruslikud...» kirjutas ta. «Vooruslik inimene... on see, kelle tugev kirm sel määral ühtib ühiskonna huviga, et ta on sunnitud peaaegu alati vooruslik olema.» Ent mineviku materialistidel jäid taolised ideed ainult utopistlikeks ideedeks, Marx aga andis neile rangelt teadusliku põhjenduse.

Ühiskondlike ja isiklike huvide ühtsus võimaldabki muuta ühiskonna arengu objektiivseid nõudeid isiksuse seesmiseks impulsiks,

⁵⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2, стр. 538.

nende nõuete aktiivseks täitmiseks ilma igasuguse sunnita ja välise reglementeerimiseta. Tähendab, et inimene seab ise endale eesmärgid, s.t. hakkab vabalt tegutsema.

Nii on lood näiteks töödistsipliiniga kommunismi tingimustes. See on vajalik mis tahes töises tegevuses ja tihti esineb distsipliin sunniabinõude süsteemina. Ent kas on mõeldav olukord, kus igasugused välise sunni elemendid kaovad, töödistsipliin aga säilib? Lenin arvas, et see pole mitte ainult võimalik, vaid ka vajalik. Juba nõukogude ühiskonna koidikul nägi ta taolise distsipliini sündi kommunistlikes laupäevakutes ja püstitas täie teravusega *teadliku distsipliini* kasvatamise ülesande. Järk-järgult muutub niisugune töö sisust endast tulenev distsipliin üha rohkem inimeste loomulikuks käitumisnormiks, tähendab välistab välise sunni vajaduse. Täiel määral võidutseb see distsipliin siis, kui töö muutub inimeste esmaseks eluvajaduseks, töö organiseerimine ja reguleerimine aga ei muutu mitte eriliste isikute ja organite funktsiooniks, vaid iga tööprotsessist osavõtja tarviduseks ja ta tegevuse seesmiseks sisuks.

Täiel määral käib see ka teiste käitumis- ja tegevusnormide kohta. Inimene muutub ühiskondliku elu vahetuks loojaks, s.t. võtab vabatahtlikult, aktiivselt ja iseseisvalt osa kõigist elusfääridest ja teda ei piira mingid tegevuse sisule endale võõrad raamid ja olukorrad. Nii avanevad avarad võimalused inimese kõigi õiguste, võimaluste ja võimete piirituks realiseerimiseks, ta vabaks arenguks. Kommunismi kõrgeimat eesmärki nägi Lenin ühiskonna kõigi liikmete *täieliku* heaolu ja *igakülgse* vaba arenemise tagamises. Ilma selleta pole võimalik lahendada kommunismi ülesehitamise põhilisi ülesandeid.

Kapitalismile on iseloomulik kisendav vastuolu üksikisiku teadmiste, oskuste ja võimete ning kogu ühiskonna teadmiste, oskuste ja võimaluste, ta materiaalse ja vaimse kultuuri rikkuste vahel. Tõepoolest, mis tahes inimene tegeleb oma täiesti konkreetse tööga. Ent miks, tekib küsimus, just selle tööga, mitte aga mingi teisega? Selle või teise tegevusliigi eelistamise põhjused on kõige sagedamini juhuslikud: perekonnatraditsioon, võimed, asjaolude kokkusattumine jne. Kui aga võtta arvesse, et mis tahes tegevus eeldab rangelt piiritletud teadmiste, oskuste ja ettevalmistatuse professionaalset taset, siis näib utilitaarselt seisukohalt vaadates, et igale konkreetsele inimesele pole üldse vaja ülejäänud inimkultuuri rikkusi. Milleks näiteks treialile muusika või sportlasele molekulaargeneetika? Kas siis küberneetikule on vaja tugevaid lihaseid? Niisugune kokkusattumine on võib-olla ka kasulik, kindlasti isegi on seda, kuid see pole kohustuslik.

Niisugune seisukoht püüab edutult õigustada kapitalistlikus ühiskonnas valitsevat tegelikku olukorda, kus terved kultuurilademed on paljudele ja paljudele inimsoo esindajatele kättesaamatud. Igale üksikindviidile kuulub ainult üliväike osa inimkultuuri maailmast. Teadusliku kommunismi teooria rajajad avastasid sellise olukorra tõelise põhjuse. «Piiratud tootlikud jõud ja nendest tootlikest jõududest tulenev kogu ühiskonna jaoks ebapiisav tootmine tegi arengu võimalikuks ainult sel kujul, et ühed võisid oma vajadusi rahuldada teiste arvel ja seepärast ühed — vähemus — said arengu monopoli, teised aga — enamus — olid hädavajalike tarviduste rahuldamise eest peetava pideva võitluse tulemusena ajutiselt (s.t. kuni uute revolutsioneerivate tootlike jõudude sünnini) ilma jäetud igasugusest arenguvõimalusest.»⁵⁷

Niisiis, eraomanduslike sotsiaal-majanduslike suhete paratamatuks tagajärjeks on inimeste enamuse «väljalülitamine» kultuuri rikkustest.

Niisugust olukorda võib hukka mõista ja ära needa. Ent needused jäävad jõuetuks deklaratsiooniks, kui neile ei vasta ühiskondlike suhete muutmise reaalne võimalus ja paratamatus. Niisugune võimalus ja paratamatus tekivad juba küllalt kõrgel kapitalistliku tootmise tasemel.

«... Suurtööstuse katastroofid ise,» loeme me «Kapitalist», «teevad elu või surma küsimuseks selle, et töö vahetamine ja sellepärast ka tööliste võimalikult suurem mitmekülgsus tuleb tunnistada üldiseks ühiskondlikuks tootmiseseaduseks, ja et vahekorrad tuleb kohandada selle seaduse normaalsele teostumisele. Suurtööstus teeb elu või surma küsimuseks selle, et vaese, kapitali muutuvate ekspluateerimisvajaduste jaoks reservis hoitava, alati saadaoleva töölisrahvastiku kohutav olukord tuleb asendada niisuguse olukorraga, kus inimene absoluutselt kõlbab muutuvaiks töövajadusteks; et osaindiviidid, kes on lihtsalt teatava ühiskondliku osafunktsiooni kandja, tuleb asendada mitmekülgselt arenenud indiviidiga, kellele mitmesugused ühiskondlikud funktsioonid on vahelduvaiks elutegevuse viisideks.»⁵⁸

Ent on iseenesest silmanähtav, et mitmesuguste ühiskondlike funktsioonide täitmine inimese poolt, sealhulgas osavõtt ühiskonna asjade juhtimisest, teaduslikust, kunstilisest ja sotsiaalsest loomingu eeldab võimete suurt arengut, inimese ühendamist üha suurema hulga kultuurivaradega. Just seepärast hõivab igakülgselt arenenud isiksuse, ta vabaduse probleem juba täna tähtsaima koha

⁵⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 433.

⁵⁸ К. Маркс. Kapital. I kd., lk. 422.

Kommunistliku Partei ja sotsialistliku riigi ees seisvate konkreetsete ülesannete seas. See on meie ühiskonna arengu tõeline ülesanne, mille lahendamise vahendiks on eelkõige materiaalsete tootmiseelduste loomine. «Inimesi ei saa vabastada enne, kui nad on suutelised täielikult, kvantitatiivselt ja kvalitatiivselt kindlustama endale söögi ja joogi, elamu ja rõivad,»⁵⁹ kirjutas Marx.

Huvitav, et ka seda aimasid üksikud filosoofid juba enne Marxi. Meenutame telemiitide utoopilist elamut Rabelais' romaanist «Gargantua ja Pantagruel». Sel oli põhikiri, mille põhitees kõlas: «Tee mis tahad», «kuna vabu inimesi, kes pärinevad headest vanematest, kes on haritud, keda kasvatatakse korralikus seltskonnas, varustab juba loodus ise instinkti ja tõukejõuga, mis neid pidevalt suunavad headele tegudele ja juhivad kõrvale pahest...»

On iseloomulik, et selles ühiskonnas saavutatakse vabadus kõrgeltarenenud, nagu me nüüd ütleksime, tootmise baasil. Tohtu, pool miili pikk kombinat telemiitide vajaduste rahuldamiseks — niisugune on utoopiline ettekujutus materiaalsest tootmisest.

Ent alles marksismi teaduslikus teoorias leidis see idee rangelt teadusliku põhjenduse. Selle kohta kirjutas kujukalt «Kapitali» autor: «Vabaduse riik algab tegelikult alles seal, kus lõpeb vajaduse ja välise otstarbekuse poolt ettekirjutatud töö; asja loomuse kohaselt asub vabaduse riik niisiis teispoole päris materiaalse tootmise sfääri.» Vabadus võib viimases «seista ainult selles, et ühiskonnastatud inimene, assotsieerunud tootjad reguleerivad seda oma ainevahetust loodusega ratsionaalselt, seavad ta oma ühise kontrolli alla, selle asemel et lasta tal pimedas jõuna enda üle valitseda; teostavad seda võimalikult vähema jõukuluga ja sellistes tingimustes, mis kõige rohkem väärivad nende inimloomust ja mis selle loomusega on kõige adekvaatsemad. Sellest hoolimata jääb see ikkagi paratamatuse riigiks. Teispoole seda algab inimese jõu aremine, mis on otstarve iseeneses, algab tõeline vabaduse riik, mis aga siiski õitsele võib puhkeda ainult sellele paratamatuse riigile kui oma baasile tuginedes.»⁶⁰

Igapäevastest leivamuredest vabastatud inimene, kes saab piisavalt palju vaba aega, osutub võimeliseks arendama oma andeid ja jõude, vabalt valima mis tahes tööpõllu nende rakendamiseks. See aga tähendab, et mis tahes elutegevuse sfääris tegutseb ta vabalt kui looja.

⁵⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»), стр. 32.

⁶⁰ К. Маркс. Kapital, III kd., lk. 750.

INIMENE — INDIVIID — ISIKSUS

(Lõppsõna asemel)

Inimese olemuse analüüs, mida teostatakse ta konkreetse elutegevuse analüüsist mööda minnes, viib reeglina selleni, et inimene ja isiksus kaovad sellest analüüsist ja muutuvad abstraktseteks kategooriateks, puhtal kujul mõttelisteks moodustisteks. Just sellega patustaski vana filosoofia, sest ta ei mõistnud ja ei võinudki mõista inimese elutegevuse konkreetset sisu. Isegi suurimad mineviku filosoofid püüdsid konstrueerida kõigiks aegadeks kõlblikku inimese mõistet ja seepärast taandasid kõik inimese olemuse «teoreetilisele» uurimisele, tegelikult aga ta sõnaliste definitsioonide väljamõtlemisele. Tegelikult seisab ülesanne selles, et uurida inimese eksistentsi, ühiskondliku elu, revolutsioonilise võitluse jne. tõelisi raskusi ja vastuolusid. Vastasel korral on meil tegemist mitte kellelegi vajaliku «filosoofitsemisega», mille Engels omal ajal välja naeris. Vastuseks ühe taolise filosoofi etteheitele Suure Prantsuse revolutsiooni aadressil, et see revolutsioon ei «uurinud» inimese mõistet, kirjutab Engels: «Kui revolutsioon oleks uurinud ainult inimese mõistet, siis poleks juttugi olnud ei üheksandast termidoo-

rist ega ka kaheksateistkümnendast brümaarist, Napoleon oleks rahuldunud kindrali auastmega ja võib-olla oleks vanaduspäevil kirjutanud rivimäärustiku «inimlikust seisukohast.»⁶¹

Ja Engelsil on täiesti õigus. Loomulikult on kõigil juhtudel vaja teoreetiliselt analüüsida nende või teiste klasside võitluse tingimusi. Ent abstraktne «inimese olemuse» konstateerimine, selle kõige teravmeelsemate definitsioonide väljamõtlemine lahus ühiskonna arengu reaalistest protsessidest on niihästi teoreetiliselt kui ka praktiliselt täiesti viljatu ja ei anna midagi Napoleoni või mis tahes muu inimese saatuse keerdkäikude mõistmiseks. Kõige olulisemad inimese jooned jäävad üldse muutumatuiks, sõltumata sellest, kas Napoleonist sai imperaator või kooli valvur, kas mu korterinaabrist sai suur helilooja või läks ta «suure kombinaatori» jälgedes.

Marksismis pole inimese olemuse käsitus sugugi mingi abstraktne valem. See käsitus eeldab ühiskondliku koostöötamise, inimeste ühiskondliku tegevuse, kogu ühiskondliku arengu uurimist. Ja mitte mingil juhul ei tähenda see konkreetsete inimeste, nendesamade isiksuste, kelle töö ja jõupingutused sünnitavadki igale epohhile iseloomulike ühiskondlike suhete kogumi, mingit ignoreerimist. Mitte inimene kõrvuti ühiskondliku seaduspärasusega, vaid inimene kui selle seaduspärasuse looja ja produkt — niisugune on Karl Marxi seisukoht.

Inimeste tegevuse ja nende poolt loodavate «olude» (meenutame «orgaanilist süsteemi») orgaaniline ühtsus konkretiseerub *isiksuse* mõistes. Igapäevases kõnepruugis eristatakse sisuliselt harva niisuguseid mõisteid kui inimene, indiviid, isiksus. Loomulikult ei saa seda võtta kui mingit tõsist eksimust või viga. Ent kui ühe ja sellesama nähtuse tähistamiseks kasutatakse erinevaid termineid, siis tähendab see seda, et need fikseerivad nähtuse erinevaid külgi.

Milliseid siis? See tuleb ilmsiks kõige lihtsamates situatsioonides. Meie ees on Petrov, Ivanov ja Sidorov. Kas me võime neist igaüht eraldi indiviidiks nimetada? Ilmtingimata. Isegi siis, kui me nende kohta midagi peale välimuse ei tea, eristame me neid ikkagi kasvu ja juuste värvi järgi.

Aga kas me võime *iga* nimetatud indiviidi isiksuseks nimetada? Arvan, et vastus on üks — ei. Mis isiksus on näiteks Petrov, kui tal pole ühegi küsimuse kohta isiklikku arvamust või ta ei tunne huvi mitte millegi vastu peale biifsteegi ja antrekoodi vahelise erinevuse. Isiksus, ütleb igaüks teie seast, see on midagi olulist, märgatavat . . . ühesõnaga — see on isiksus.

⁶¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, стр. 227—228.

Nagu näete, isegi igapäevasesest vaatepunktist võib nende mõistete erinevust intuiitiivselt kergesti tabada. Ent kas piisab intuiitiivsest mõistmisest? Mõnel juhul, näiteks igapäevases kõnepraktikas täiesti. Aga teaduses? Ilmselt ei. Ja täpselt öelda, mille poolest erinevad üksteisest niisugused mõisted nagu «isiksus» ja «inimene» pole sugugi kerge. Tõsi, võib proovida kindlaks määrata «inimese» tunnused ja siis tuua

nende juurde see või teine indiviid: sobib — on isiksus, ei sobi — pole. Ent kust võtta need tunnused? Kui palju peab neid olema? Niisugune tunnuste «kokkuarvamine» on üldse küllalt perspektiivitu tegevus: n tunnusega indiviid on isiksus, aga n-1 tunnusega enam mitte?

Õnneks on teadus juba näidanud väljapääsu sellest raskest seisukorrast: sel määral, mil iga üksikindiviid vastab inimese olemusele, on ta isiksus. Tähendab, selleks et isiksuseks saada, tuleb suurimal või vähemalt olulisemal määral «liituda» inimese olemusega. Ent ei tohi unustada, et inimese olemus pole sajandi poolt antud, isendale võrdne ühiskondlike suhete kogum. Kui muutuvad need-samad suhted, siis muutub ju koos nendega ka inimese olemus. Inimene on konkreetne ajalooline nähtus ja erinevatel epohhidel on ta erinev. Seepärast muutuvadki käitumise iseärasused ja iseloomujooned, mis teevad inimese eredalt väljendatud isiksuseks, ajastust ajastusse. Olemasolevate suhete aktiivne ümberkorraldaja, ühiskonna arengule tõkkeks olevate feodalismijäänuste likvideerimise eest võitleja, tõusva kodanluse huvide saatja ja kaitsja — niisugune oli kodanlike revolutsioonide epohhi inimene ja niisugused — pole vaja olla ajaloolane, et seda mõista — olid sellise revolutsioonitegelase kui seda oli Robespierre'i isiklikud iseloomujooned. Seepärast ta osutuski kõige sobivamaks *isiksuseks* tol perioodil *inimkonna* ajaloos vajalike muutuste elluviimiseks.

Sotsialistlik revolutsioon sünnitab uue isiksuse tüübi; kel on niisugused iseloomujooned nagu töötajate huvide omakasupüüdmatu ja järjekindel kaitsmine, lepitamatu vihavaen inimese igasuguse ekspluateerimise ja rõhumise kõigi viiside vastu, tõeliselt revolutsiooniline suhtumine oma aja ära elanud, konservatiivsetesse tegevus-

vormidesse ja -normidesse, oskus ja püüd elada rahva hulgas, õpida rahvalt, allutada oma teadmised, oskused ja talent rahva huvidele. Niisugused isiklikud omadused olid näiteks Nikolai Ostrovskil ja need ta omadused vastasid suurimal määral ühiskonna poolt üleelatavate revolutsiooniliste ümberkorralduste hoole ja teravusele.

Sotsialistlikus revolutsioonis teostavad töötajad ise neid grandioosseid ümberkujundusi ja see sünnib täielikult töörahva huvides. Seepärast sünnitab revolutsioon palju kangelasi, tõstab aktiivsele ajaloolisele loominguale miljoneid ja miljoneid neidsamu «lihtsaid» inimesi, kelle talente kapitalism, Lenini sõnade kohaselt, rõhus, kägistas, maha surus, ja kes alles nüüd saavad sõna otseses mõttes ajaloo loojateks. Revolutsioonilise võitluse tules kujunebki see isiksusetüüp, kellele on mõeldamatu ühiskonna sotsialistlik ümberkorraldamine.

Et hinnata inimese individuaalset saatust, mõista kõiki selle keerdkäike, tuleb arvestada rida faktoreid, mis mõjutavad selle või teise inimese iseloomu, huvide, veendumuste, võimete kujunemist. See pole enam filosoofi ülesanne, vaid ajaloolase, võib-olla psühholoogi asi. Selline uurimine on alati võimalik. Ent kindlasti näitab uurimine juba antud indiviidi täiesti konkreetsete elutingimuste najal, et mida rohkem ta individuaalsuse väljakujunemisele kaasa aitavad faktorid on seotud ajastu vajadustega, mida rohkem nad väljendavad inimtegevuse olulisi iseärasusi sel epohhil, seda rohkem on see indiviid — ajastu laps ja selle looja — suuteline realiseerima ajalooliselt küpseks saanud eesmärged ja seega isiksuseks muutuma.

Järelikult ei või isiksuseks nimetada mitte iga üksikut inimsoo esindajat, vaid ainult seda, kel on vastavaks ajaloolise arengu momentiks välja kujunenud võimed loovaks tööks ja kes selle poole püüdleb. Seepärast osutub ta üheaegselt vastutavaks oma tegude ja otsuste eest ja võtab teadlikult osa uute tegevusvormide, uute ühiskondlike sulhete vormide loomisest.

Õnnestunult iseloomustas isiksust nõukogude psühholoog S. L. Rubinštein: «Inimene on individuaalsus, sest tal on erilised, ainulaadsed, kordumatud omadused; inimene on isiksus, sest ta määrab teadlikult kindlaks oma suhtumise ümbritsevasse. Inimene on isiksus, kuna tal on oma nägu. Inimene on maksimaalsel määral isiksus, kui temas on miinimum neutraalsust, ükskõiksust, tuiumust, maksimum «parteilisust» suhtumises ühiskondlikult tähtsasse.»⁶²

⁶² S. L. Rubinšteini raamatust «Принципы и пути развития психологии» (АН СССР, 1959) leiab lugeja rikkaliku materjali, mis iseloomustab marksistlik-leninlikku isiksuseõpetust.

Inimese olemuse kui ühiskondlike suhete kogumi mõistmisest seega veel ei piisa konkreetsete inimeste konkreetse välimuse kujutlemiseks. Need ühiskondlikud suhted, kuigi nad kujunevad välja inimeste tegevuses, eksisteerivad inimeste suhtes kui midagi «välist». Ja näib, et inimese isiklikud iseärasused, ta «sisemine» kuulub hoopis teise maailma. Ent nagu kaasaegne psühholoogia on tõestanud, ei kujune indiviidi isikupärased iseärasused välja mitte ühiskondlike suhete arengust mööda minnes, vaid nendega liitumise, neisse sisselülitumise teel, inimtegevuse erinevate liikide ja vormide omandamise teel. «Seemine» ja «väline» pole mitte kaks paralleelset protsessi, vaid inimese ja ühiskonna arenemise ühtne protsess. Isiksus ongi ühiskondlike suhete individualiseeritud eksistents.

Niisiis sõltub kõik iga üksikindiviidi inimolemusega liitumise astmest: sel määral kui indiviid inimeseks muutus, muutus ta ka isiksuseks. Niisugune lähenemisviis välistab abstraktse ettekujutuse inimese olemusest ja võimaldab inimese teoreetilise käsituse siduda konkreetsete inimeste saatustega.

Mitte individuaalsete murede ja rahulduste kitsukeses maailmas, mitte ainult oma vatsa heaolu eest hoolitsemises, mitte omakasu-püüdlikus-tarbijalikus suhtumises kultuurivaradesse pole inimese tõeline kutsumus ja elumõte. See on loomingus, inimese maailma niisuguses ümberkujundamises, kus iga inimene võiks teadlikult ja yabalt, seltsimehelikus suhtlemises omataolistega luua inimväärseid ühiskondlikud suhted ja konstitueerida end kui isiksus. Niisugused ühiskondlikud suhted võivad kindlustuda ainult ühiskonna kommunistliku ümberkujundamise teel. Just kommunism püstitab kogu ühiskondliku liikumise tähtsaima ülesande: *igakülgsest arenenud isiksuse* kujunemise, ühiskonna iga liikme materiaalsete ja vaimsete vajaduste täieliku rahuldamise, eraomandi ja koos sellega monopoli teatud tegevusaladele ja neile vastavatele võimetele likvideerimise, teaduse, kultuuri, ühiskonna kõigi kultuurivarade üldiseks omanduseks muutmise, füüsiliselt, kõlbeliselt ja vaimselt täiuslike inimeste arengu.⁶³ Iseenesest see loomulikult ei tule. Siin on vaja aktiivset, visa, pingelist tööd, kõigi kommunistliku ühiskonna ehitajate tööd. Pole ju muud viisi inimese olemuse kogu rikkuse avamiseks peale tegevuse, võitluse. «Ainult võitlus kasvatab ekspluateeritavat klassi, ainult võitlus näitab talle, kui suured on tema jõud, laiendab tema silmaringi, tõstab tema võimeid, selgitab tema mõistust ja karastab tema tahet.»⁶⁴ Reaalne ja mitmekülgne tegevus,

⁶³ Huvitavat materjali ja selle probleemi põhjaliku analüüsi leiab lugeja E. V. Iljenkovi raamatus «Об идолах и идеалах». М., 1968

⁶⁴ V. I. Lenin. Teosed, 23. kd., lk. 231.

aktiivne osavõtt rahva võitlusest ja saavutustest kujundab ja arendab isiksust, kasvatab uue, kommunistliku formatsiooni inimest.

Me lõpetasime oma inimkonna eksisteerimise saladuse otsingud. See aga ei tähenda, et nüüd enam ei ole ega tule mingeid raskusi ja probleeme. Inimkond jätkab oma piiritud arengut ja selle arengu käigus kerkivad paratamatult ta ette uued ülesanded, takistused, raskused. Neid lahendades hakkab inimkond üha edukamalt edasi liikuma, koos sellega hakkab arenema ja täiustuma ka inimene ise. Ent nende probleemide ja veel inimkonna ette kerkivate saladuste lahendamine on võimalik ainult marksistlik-leninliku teooria positsioonilt ja kommunistliku ühiskonna arenemise teel.

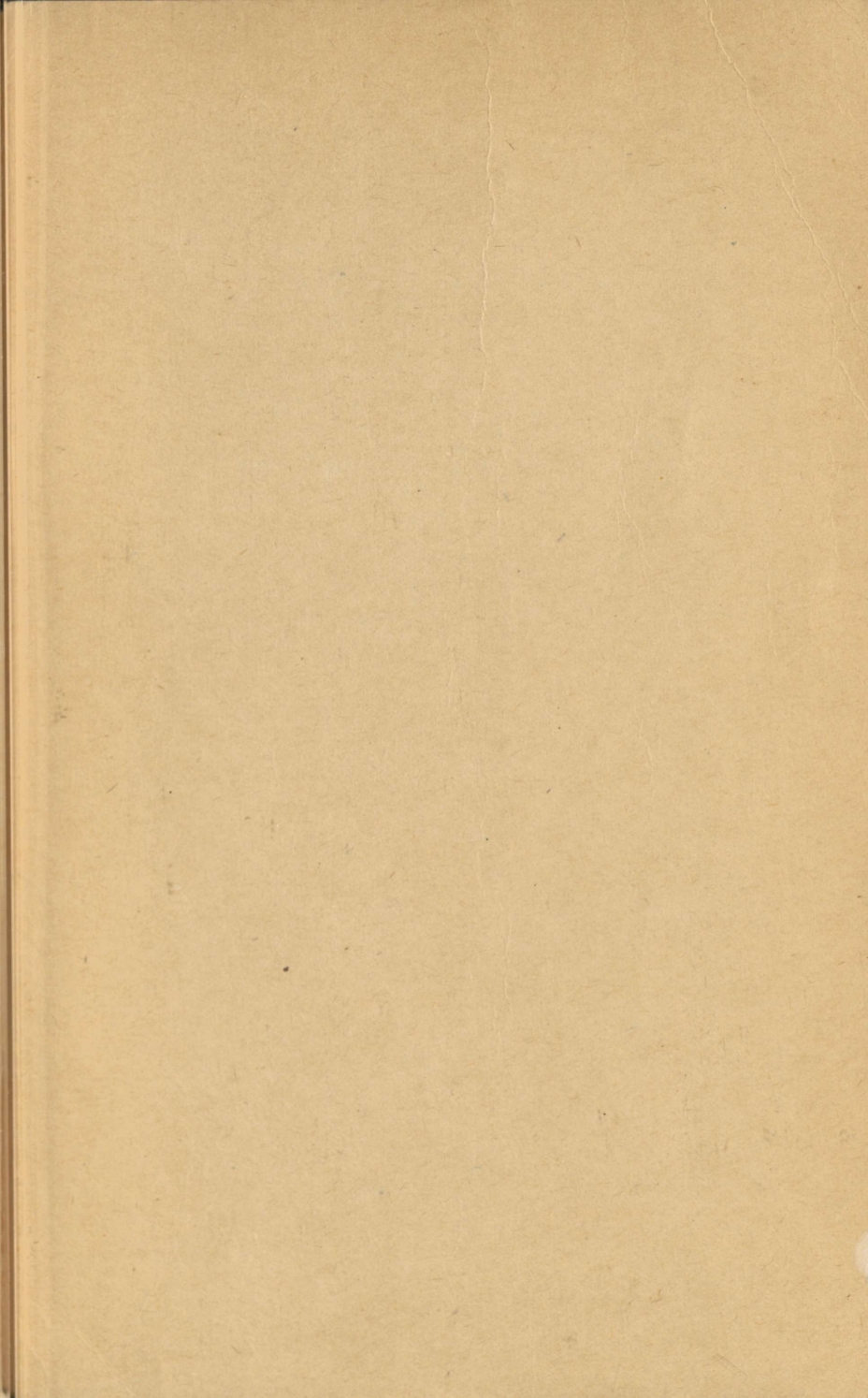
Inimese suurim väärtus, suurim rikkus on inimene ise. «Mis muud on rikkus, kui mitte inimese täielik valitsemine loodusjõudude üle, s.t. nii niinimetatud looduse jõudude kui ka ta enda loomuse jõudude üle? Mis muud on rikkus, kui mitte inimese loovate annete absoluutne väljaselgitamine, ilma mingite muude eeldusteta peale eelnenud ajaloolise arengu, mis teeb iseene eesmärgiks selle arengu terviklikkuse, s.t. kõigi inimjõudude kui niisuguste arengu sõltumatult mis tahes *varem kindlaksmääratud* mastaabist?»⁶⁵ Need Marxi sõnad on seoses Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmi ühe peamise printsiibiga: kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel. Ainult kommunism loob niisuguse korra, kus inimene muutub ühiskonna arengu eesmärgiks iseeneses.

⁶⁵ К. Маркс. Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., 1940, стр. 20.

SISUKORD

MILLEKS SALADUS JA MIS ON SIIN SALA- PÄRAST? (Sissejuhatus asemele)	5
Kõik on lubatud?	6
Suure inkvisiitori «harmoonia»	9
Inimene ebainimlikus maailmas	11
MILLISEL TEEL VÕIB SALADUST LAHENDADA	16
Pehme kõrvanibu, must luik ja kitkutud kana	17
«Üksikule indiviidile omane abstraktne mõis- te» ja inimese olemus	21
Süsteem «inimene — ühiskondlikud suhted»	23
INIMESE MAAILM	28
Inimese «mitteorgaaniline keha»	28
Tööriistu valmistav loom	30
Mõistuse kavalus	32
Töö ja ühiskondlikud suhted	34
Ühiskondlik eksistents, ühiskondlik tead- vus ja inimene	39
Vabadus	46
INIMENE MAAILMAS	50
«Maailma järelemõtlematu vaikimine» ja «inimese mäss»	50
Kas on vaja kuuvarjutuse pooldajate par- teid	56
Illusioonid ja reaalsed faktid	59
Kommunism lahendab ajaloo mõistatused	66
INIMENE — INDIVIID — ISIKSUS (Lõppsõna asemel)	73

Бартенев Эдуард Викторович. Тайна бытия человеческого. На эстонском языке. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин, Пярнуское шоссе, 10.
Toimetaja S. Hallik. Kunstiline toimetaja S. Stern. Tehniline toimetaja M. Brulmann. Korrektor O. Kajando.
Laduda antud 19. III 1970. Trükkida antud 6. VII 1970. Kohila Paberi-
rivaabriku trükipaber nr. 2, 54×84^{1/16}. Trükipoognaid 5,0. Tingtrüki-
poognaid 4,2. Arvestuspoognaid 5,11. Trükiarv 5000. Tellimise nr.
1455. Trükikoda «Pärnutrük», Pärnu, Hommiku tn. 4. Hind 18 kop.
1-5-1

18 kop.

A

30836

77 4 13

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00494882 6